

MILTON.

IRTA

MACAULAY B. I.

ANGOLBÓL FORDITOTTA

B. P.

BUDAPEST, 1876.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGY. IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

Franklin-Társulat nyomdája.

Az 1823-ik év vége felé Lemon úr, az állam-
irományok őre, kutatásai közt hivatalának egyik
szekrényében egy nagy latin kéziratot talált, s
ezzel együtt külföldi sürgönyök kiigazított máso-
latát, melyeket Milton államtitkári hivatala alatt
írt, s más a papok perére s a Ryehouse össze-
esküvésre vonatkozó iratokat. Az egész egy bori-
tékba volt takarva ezzel a felirattal: Mr. Skinner
kereskedőnek. Megvizsgáltatván a kézirat, kide-
rült, hogy az a rég elveszett értekezés a keresz-
tyénség tanairól,* melyet Milton Wood és Foland
szerint a restauratio után végzett be és Cyriac
Skinnerre bízott. Skinner, mint eléggé tudva van,
hires barátjával egy politikai véleményen volt.
Innen valószínű, mint Lemon úr hiszi, hogy a
whigek üldözése alatt, mely az oxfordi parlament

* E tanulmányt e latin munka megjelenésekor
írta Macaulay: *Joannis Miltoni, Angli, de Doctrina Chris-
tiana*, melyet 1825-ben Summer adott ki s egyszersmind
angolra fordított.

felosztatását követte, Skinner a kormány gyanuja alá eshetett, s összes irományai lefoglalása következtében hozták e munkát a hivatalba, a hol megtaláltatott. De bármi lett légyen kézirat története, nem lehet kétség, hogy a nagy költő valódi hagyománya.

Mr. Summer, kit ő felsége ez értekezés kiadására és lefordítására rendelt, feladatát oly módon oldá meg, mely mind tehetségének, mind jellemének becsületére válik. Fordítása, igaz, nem igen könnyű vagy választékos; de világosság és hűség tekintetében méltó a dicséretre. Jegyzetei gazdagok érdekes idézetekben, s azon ritka érdemök van, hogy a szöveget valóban megmagyarázzák. Az előszó kétségtelenül egy értelmes és nyílt férfi műve, ki állhatatos saját vallási nézeteiben, s türelmes másoké iránt.

A könyv maga nem sokkal növeli Milton hírét. Mint minden latin munkája, jól van írva, habár nem épen az oxfordi s cambridgei pályamunkák stilusában. Nincs benne szorgalmasan kidolgozott utánzása a classicus ókornak, semmi lélekismeretes purismus, semmi a modoros csínból, mely a mi akadémiai képmutatóink előadását jellemzi. Szerző nem kísérti meg munkáját ciceroi tündöklésig s ragyogásig simítani, fényesíteni. Röviden nem áldozza fel az értelmet s szellemet pedans finomságoknak. Tárgyának természetete sok oly szó használatára kényszeríti:

„That would have made Quintilian stare

and gasp“.* De annyi könnyűséggel s fesztelenséggel ír, mintha a latin anyanyelve volna, és a hol legkevésbé szerencsés, hibái a benszülött gondatlanságából s nem a külföldi tudatlanságából látszanak eredni. Alkalmazhatjuk reá, mit Denham Cowleyről oly találóan mond: „Ő a régiek öltözetét, de nem ruháját viseli“.

Az egész köteten át megismerhetők a tekintélyek befolyásától felszabadult, s az igazság nyomozásának szentelt hatalmas s független ész nyomai. Milton azt állítja, hogy rendszerét egyedül a bibliára alapítja; a bibliai szöveg rendezése kétségtelenül a legjobbak közül való, melyek valaha megjelentek. De nem mindig oly szerencsés következtetéseiben, mint az idézetekben.

Némely eretnek tan, melyet bevall, úgy látszik tetemes csodálkozást szült, különösen arianismusa s elmélete a soknejűség tárgyában. De mi alig foghatjuk meg, hogy valaki olvashatta az *Elveszett paradicsomot* a nélkül, hogy az elsővel ne gyanusítsa, vagy bárki nagyon megütközék a másodikon, ki életét ismeri. Az istenség lényét, az anyag öröklését s a sabbath megtartását illető véleménye, úgy hiszszük, jogosabb meglepetést okozhatának.

Azonban nem akarunk e pontok tárgyalásába bocsátkozni. E könyv, lenne bár sokkal óhítőbb vagy sokkal eretnekebb, nem igen rontana vagy javítana a jelen nemzedéken. Korunk szülötteit

* Melyre Quintilian szemét-száját tátotta volna.

foliánsok se meg- se el nem térítik. Még egy pár nap, s e tanulmány követni fogja a *Defensio Populit*, a felső polczok porába s csendébe. Szerzője neve, s a kiadásával járó különös körülmények a figyelem bizonyos fokát biztosítandják számára. — Egy-két hónapon át néhány perczet elveend minden társas terem csevegéséből s néhány hasábot minden irodalmi magazinból; s aztán, hogy a színlapok választékos nyelvét használjuk, visszavéttetik, hogy a következő ujdonságoknak helyet adjon.

Mi azonban használni akarjuk az érdeket, melyet e munka ébresztett, bármi futólagos legyen is. Az ügyes capucinus soha sem szokott valamely szent életéről s csodáiról prédikálni, míg fel nem költötte hallgatói áhitatos érzületét az által, hogy valamely erekljét mutat fel tőle: egy foszlányt ruhájából, egy fürtöt hajából vagy egy cseppet véréből. Hasonló okból felhasználjuk e legutolsó érdekes fölfedezést, s míg a nagy ember ez emléke mindenki kezei közt van, szólunk valamit erkölcsi s értelmi tulajdonairól. Meg vagyunk győződve, legszigorubb olvasónk sem fog kárhoztatni, hogy oly alkalommal, minő e jelen, eltérünk egy kis időre a mának tárgyaitól, megünnepelni teljes szeretettel s tisztelettel lángeszét s erényeit Milton Jánosnak, a költőnek, államférfinak, philosophnak, az angol irodalom dicsőségének, az angol szabadság bajnoka- s vértanujának.

Milton költeményei által legismertebb s költeményeiről akarunk legelőbb szólni. A művelt világ általános szavazata helyét a művészet legnagyobb mesterei közt jelölte ki. Azonban becsmérlői, bár leszavazták, nincsenek elnémítva. Sok műbíró van, s köztök nagyhírűek is, kik egy huzamban képesek magasztalni a költeményeket s gáncsolni a költőt. Ők elismerik, hogy magok a művek az emberi elme legnemesb termékeihez tartoznak. — De nem akarják megengedni, hogy szerzőjük azok közé a nagy férfiak közé soroztassék, kik a művelődés gyermekkorában születve, saját erejükkel pótolták a tanulhatóság hiányát, s magok, minták hiányában, mintákat hagytak az utókorra, melyek daczolnak az utánzással. Milton, mondják, örökösödött abban, mit elődei teremtettek; felvilágosodott korban élt, tökéletes nevelést nyert; és mindezeknél fogva, ha tehetségeinek valódi becsét akarjuk meghatározni, sokat le kell vonnunk ez előnyök tekintetéből.

Mi, ellenkezőleg, azt merjük mondani, bármily paradoxnak lássék e megjegyzés, hogy soha költő kedvezőtlenebb körülményekkel nem küzdött, mint Milton. Ő kétlé — mint maga is megvallja — ha születése nem késett-e egy századot. Johnson jónak látta ezért a gondolatért sok durva tréfa czélpontjává tenni. A költő, úgy hiszszük, jobban értette művészete természetét a kritikusnál. Tudta, hogy költői lángesze semmi

előnyt nem nyert az őt környező művelődés vagy a magáévá tett tudományosság által, s bizonyos sajnálkozással pillanta vissza a durvább kor egyszerű szavai s élénk benyomásai után.

Mi azt hiszszük, hogy a művelődés haladásával a költészet csaknem szükségképen hanyatlik. Ennélfogva, habár hön bámuljuk a képzelet azon nagy műveit, melyek sötét században jelentek meg, nem bámuljuk jobban azért, mert sötét században jelentek meg. Ellenkezőleg, azt tartjuk, hogy a lángész legbámulatosabb s legfényesebb bizonyossága egy művelt korszakban teremtett költemény. Nem értjük, hogy azok, kik az irodalmi hit ama legorthodoxabb pontját vallják: „a legrégibb költők rendszerint legjobbak“, csodálkozhatnak a szabályon, mintha az volna a kivétel. A jelenség egyformasága bizonyára az alapokban fekvő egyformaságra mutat.

A dolog így áll: közönséges szemlélő a tapasztalati tudományok haladásáról következtet az utánzó művészetére. Az első tökélyedése fokenkénti és lassú. Századok telnek el anyagok gyűjtésében s új századok azok szétválasztásában s összekötésében. Ha valamely rendszer már megalakult is, még mindig van valami hozzáadni, változtatni vagy elvetni való. Minden nemzedék élvezi a nagy gyűjtemény használatát, melyet a mult hagyott reá, s e gyűjteményt, új szerzeményekkel gyarapítva, adja át jövő századoknak. Ennélfogva az ily munkálatokban az első szem-

lélő nagyon kedvezőtlen helyzetben van, s ha téved, még akkor is dicséretre jogosult. Tanítványai, sokkal csekélyebb észtehetséggel, gyorsan fölülmulják tetteleges haladásban. Minden leány, ki olvasta Mrs. Marcet kis beszédeit a politikai gazdaságról, nem egy leczkét adhatna Montaguének vagy Valpolenak a pénzügyben. Minden értelmes ember, ha pár évig szorgalmasan tanulta a mathematicát, többet tudhat, mint a nagy Newton félszázados tanulmányozás s gondolkozás után.

De nem így van ez a zenével, képirással vagy szobrászattal. S még kevésbé a költészettel. A műveltség haladása ritkán nyújt e művészeteknek jobb tárgyat az utánzásra. Tökéletesítheti ugyan az eszközöket, melyek szükségesek a zenész, képiró, szobrász gépi munkálataihoz. De a nyelv, a költő műszere, legalkalmasabb céljára legdurvább állapotában. Nemzetek, mint egyének, elébb vesznek észre, aztán abstrahálnak. Részleges képekről emelkednek általános elvekre. Innen egy felvilágosodott társadalom szólásmódja bölcselmi, a félművelt nemzeté költői.

E változás az emberek nyelvében részint oka, részint hatása a megfelelő változásnak értelmi működésök természetében; oly változás, mely által a tudomány nyer, a költészet veszít. Általánosítás szükséges az ismeret haladására, de részlegesítés nélkülözhetlen a képzelet teremtményeihez. A mely arányban többet tud és többet

gondolkozik az ember, annál kevesebbet tekint az egyént és inkább az osztályokat. Ennélfogva jobb elméletet, s rosszabb költeményeket ír. Határozatlan mondatokat ad képek, s személyesített tulajdonokat emberek helyett. Képesebb lehet az emberi természet taglalására, mint elődei. De a taglalás nem a költő dolga. Az ő hivatása festeni, nem bonczolni. Hihet erkölcsi érzületben, mint Shaftesbury; minden emberi cselekedetet önérdekre vihet vissza, mint Helvetius; vagy épen nem gondolkozhatik e tárgyról. Ily tárgyakról való hite úgy nem lesz befolyással költeményeire, — az igazán annak nevezhetők, — mint a festő véleménye, melyet magának a könnymirigy- vagy a vérkeringésről alkotott, nem gyakorol hatást Niobéje könnyeire s Aurórája pirulására. Ha Shakspeare az emberi cselekedetek indokáról ír egy munkát, épen nem bizonyos, vajon az jó lesz-e? Nagyon valószínűtlen, hogy csak félannyira derék okoskodást tartalmazott volna e tárgyról, mint milyet a *Méhek meséjében* találhatni. De teremthetett volna-e Mandeville egy Jágót. A mily jól tudta szétszedni a jellemeket elemeikre, képes lett volna-e összetenni ez elemeket oly módon, hogy azokból embert alkosson, valóságos, élő, egyéni embert?

Talán senki sem lehet költő, sőt nem is élvezheti a költészetet az elme egy bizonyos betegsége nélkül, ha a valamit, mi annyi gyönyört ad, betegségnek nevezhetni. — Költészet alatt

nem minden versben írottat értünk, sőt még minden jó versben írottat sem. Magyarázatunk kizár sok mértékes műalkatot, mely más tekintetben a legnagyobb dicséretet érdemli. Költészet alatt a szavak alkalmazásának azt a művészetét értjük, mely a képzelődésre csalódást gyakorol, a művészetet, mely szavak által eszközli, mit a festő színek által visz végbe. Így írta ezt le a költők legnagyobbika, a mondat ereje s igazsága miatt általánosan bámult sorokban, melyeket még becsesebbé tesz a helyes fogalom, mit azon művészetéről adnak, melyben ő kitűnt.

S míg ismeretlen dolgok vázait
Megtettesíti (a költő) képzeletje, tolla
A légi semmit állandó alakkal
Lakhelylyel és névvel ruházza fel.*

Ezek a „szelíd örültség gyümölcsei, melyet ő a költőnek tulajdonít. Kétségtelenül szelíd örültség, de mégis az. Az *igaz* ugyan lényeges a költészethez; de az elmezavartság igazsága. — A következtetések helyesek, de az előzmény hibás. Az első tétel megállapíttatván, mindennek össze kell hangzani; de az első tétel a hiszékenységgé oly fokát kívánja, mely csaknem határos az elme mulékony s fél zavartságával. Innen van a gyermeknek mindenkinél élénkebb képzelete. — Ő tartózkodás nélkül engedi át magát minden csalódásnak. Minden kép, mely elevenen állíttatik lelki szemei elé, a valóság hatását gyako-

* A Shakspeare *Szentivánéj álom* V. felv. I. szín.

rolja rá. Bármily fogékony legyen is valaki, soha sem hat rá Hamlet vagy Lear annyira, mint a kis leányra hat a szegény Red Riding-hood története. Tudja, hogy mind nem igaz, hogy a farkas nem tud beszélni, hogy Angliában nincs farkas. De tudomásának daczára hisz, sir, reszket; nem mer sötét szobába menni, nehogy a szörny fogait torkán érezze. Ilyen a képzelet önkénye műveletlen elmék felett.

A társadalom durva állapotában az ember nagyobb változatosságú eszmékkel bíró gyermek. Azért ily társadalmi állapotban találhatjuk fel legnagyobb tökélyében a költői temperamentumot. Felvilágosodott században sok az értelem; tudomány, philosophia bőségben, számos a helyes osztályozás s finom taglalás, élcz, ékes-szólás, vers, sőt még jó versek is; de valódi költészet kevés. Az ember ítélni s hasonlítani fog, de teremteni nem. Beszél a régi költőkről, magyarázza, s egy bizonyos fokig élvezi őket. De alig lesz képes megfogni a hatást, melyet a költészet durvább őseire gyakorolt, az aggályt, elragadtatást, a tökéletes hitet. Plato szerint a görög rhapsod nehezen szavalhatta Homért, a nélkül, hogy vonaglásokba ne essék. A mohawk alig érzi a scalpírozó kést, mialatt halálénekét rivalgja. A hatalom, melyet Wales s Germania bárdjai hallgatóik felett gyakoroltak, modern olvasó előtt csaknem csodásnak tetszik. Ily érzület igen ritka művelt államban, s legritkább azok közt,

kik legfogékonyabbak a finomodásra. Legtovább késik a nép közt.

A költészet csalódást gyakorol a lelki szemekre, mint a bűvös lámpa csalódást gyakorol a testi szemekre. S valamint a bűvös lámpa legjobban hat sötét szobában, a költészet legjobban sötét században éri el célját. Mihelyt az ismeret fénye megvilágítja előadását, mihelyt a bizonyosság körvonalai határozottabbakká s a valószínűség árnyai megkülönböztethetőkké válnak: a költő által felhítt árnyképeknek színezete s vonalai mindinkább bágyadnak. Nem egyesíthetjük a való és csalódás összeférhetlen előnyeit, az igaznak világos megítélhetését s a költöttnek kitűnő élvezését.

Annak, ki egy felvilágosodott s tudományos társadalomban nagy költővé törekszik, elébb kis gyermekké kell lenni. Szálakra kell szedni elméje egész szövetét, sokat el kell feledni azokból az ismeretekből, melyek eddig felsőbbségének talán legfőbb jogczimét tevék. Maga tehetsége lesz akadály rá nézve. Nehézségei arányban lesznek a haladással, melyet a kortársai közt divatozó tudományokban tett; s e haladás rendesen arányban lesz értelmi ereje- s tevékenységével. S jó lesz, ha minden áldozata s igyekezete után, műve nem hasonlít egy selypítő férfihez vagy modern romhoz. Láttunk napjainkban nagy tehetséget, megfeszített munkásságot s hosszas elmélkedést küzdeni a kor szelleme ellen, s nem akarjuk mondani,

hogy egészen hasztalan küzdeni, de kétséges sikerrel s kevés tetazéssel.

Ha ez az okoskodás helyes, soha költő nem diadalmaskodott nagyobb nehézségeken, mint Milton. Tudományos nevelést nyert, mély és választékos classicai tudós volt, s tanulmányozta a héber irodalom minden rejtélyeit. Alapos jártasága volt a modern Európa minden nyelvében, melyből vagy gyönyört vagy tanulságot lehetett akkor meríteni. Ő talán az utolsó idők egyetlen nagy költője vala, ki latin verseinek jelessége által kitűnt. Petrarca geniusza aligha elsőrendű, s latin nyelven írt költeményei, bár magasztalják azokat, kik sohasem olvasták, nyomorult művek. Cowleynek bámulatos élceze s ügyessége mellett kevés képzelő tehetsége volt: remek dictióját sem tartjuk hasonlíthatónak Miltonéhoz. E részben Johnson tekintélye ellenünk van. De Johnson a középkor rossz íróit addig tanulmányozta, míg egészen érzéketlen lett az augustusi elegancia iránt, s oly alkatmatlan két latin stilus közt itélni, mint a részeges borizlelőnek.

A verselés egy holt nyelvben külföldi növény, messzünnen hozott költséges, beteges utánzása annak, mi otthon egészséges és önkénytes tökélyben található. A föld, melyben e ritkaságok virágzanak, rendesen szintoly alkatmatlan egészséges, benszülött költészet termelésére, mint a melegház virágcserepei tölgyek növelésére. Hogy az *Elveszett paradicsom* szerzője levelét

Mansohoz írható, valóban csodálatos. Soha sem találattott azelőtt oly élesen jelölt eredetiség, oly kitünő utánzással együtt. Valóban Milton minden latin költeményében bámulatosan meg van őrizve az ily műveknél annyira nélkülözhetlen mesterkélt modor, míg egyszeremind lángesze különös kecsét s a nemesség és szabadság színét lehellí rájok, mely megkülönbözteti minden más hasonnemű dolgozatoktól. Azon angyal-harczosok kedvtöltésre emlékeztetnek, kik Gábor csapját alkotják:

„About him exercised heroic games
The unarmed youth of heaven. But o'er their heads
Celestial armoury, shield, helm, and spear,
Hung high, with diamond flaming and with gold.*

Nem tekinthetünk a játszi gyakorlatokra, melyekért Milton lángszelleme leövedzi magát, a nélkül, hogy ne villanjon szemünkbe pompás és borzasztó vértézete, melyet viselni szokott. Képzelmének ereje minden akadályon diadal-maskodott. Szellemének tüze oly erős és lángoló volt, hogy nemcsak nem ölte el a táplálék sulya, de sőt az egész felül fekvő tömeget áthatotta saját melege- s fényével.

Nem lehet szándokunkban Milton költeményeit tüzetes vizsgálat alá venni. A közönség

* Körülötte hősi játékokban gyakorolta magát az ég fegyvertelen ifjúsága; fejeik felett azonban magasan függött az égi fegyverzet, paizs, sisak és dárda, gyémántban égve és aranyban.

régen megegyezett legjelesebb helyeinek érde-
mei, a numerusok hasonlíthatlan hangzatossága,
azon stilus kitünősége felett, melyet megköze-
lítni egy versenytárs, lealacsonyítani egy torzító
sem volt képes, mely legnagyobb tökélyben tárja
fel az angol nyelv-sajátságok hatalmát, s melyhez
minden ó- és új nyelv báj, erő vagy zengzete-
séggel járult. A kritika téres mezején számtalan
arató vetette neki sarlóját, de az aratás oly bő-
séges, hogy a kósza tarlózó hanyag keresése is
nyerhet egy kívét jutalmúl.

Milton költészetének legmeglepőbb saját-
sága, hogy távol fekvő eszméknek összefüze-
sével hat az olvasóra. — Hatását nem annyira
az által eszközli, a mit kifejez, mint inkább az-
által, a mit ébreszt; nem annyira az eszmék által,
melyeket egyenesen nyújt, mint inkább azon
eszmék által, melyek azzal kapcsolatosak. —
Az ész conductorokkal villanyozza fel. A leg-
szegényebb képzeletű is megérti az Iliást. —
Homér nem hagyja választani, nem követel tőle
erőmegfeszítést, hanem az egészet magára veszi
és a képeket oly tiszta fénybe állítja, hogy lehet-
len vaknak lenni irányukban. Milton munkái
nem érthetők, vagy élvezhetők, ha az olvasó
esze nem munkál össze az íróéval. Ő nem fest
bevégzett képet, nem játszik csak tétlen hallga-
tónak. Csak vázol, s másokra bízva a körvonalok
betöltését. Megüti a billentyűt, és hallgatójától
várja, hogy bevégezze a melodiát.

Gyakran hallunk a költészet bűvös befolyásáról. A kifejezés rendesen semmit sem jelent, de Milton műveire alkalmazva nagyon találó. Költészete varázs gyanánt hat. Érdeme kevésbbé látható értelmében, mint titkos hatalmában fekszik. Első tekintetre úgy látszik, hogy szavaiban nincs több jelentőség, mint más szavakban. De varázsszavak. Alig mondjuk ki: s a mult jelen, a távol közel van. A szépség új alakjai szökkének egyszerre életre, s az emlékezet temetői kiadják halottaikat. Változtasd meg a mondat alkatát, cseréld fel a synonymot, s megszűnt minden hatás. A varázs elveszti erejét; és az, ki még ekkor is idézni reménylene vele, ép úgy csalódnék, mint Cassim az arab regében, midőn kiáltá: „Nyisd fel buza, nyisd fel árpa“ az ajtónak, mely nem engedelmeskedett más szónak, mint: „Nyisd fel Sesam“. Világosan bizonyítja ezt a nyomorult kudarcz, melylyel Dryden megkísérté az *Elveszett paradicsom* némely részét saját írmódorába fordítani át. Ez észrevételek támogatásaul megjegyezhetjük, hogy alig vannak Milton költeményeiben oly általánosan ismert vagy gyakrabban ismételt helyek, mint azok, melyek nevek sorozatánál alig többek. Nem mindig alkalmasabbak vagy zengzetesebbek más nevekénél. Hanem varázsnevek. Mindegyikük egy szem az egybegyűjtött eszmék hosszas láncolatából. Mint a gyermek-évnek férfikorunkban felkeresett lakhelyei, mint a honi dal hallása idegen ország-

ban, a hatás, melyet ránk gyakorolnak, egészen független belbecsöktől. Az egyik a történelem egy távol szakához vezet vissza, a másik egy messze kör új jelenetei s szokásai közé helyez; a harmadik felhívja a gyermekkor drága, classicai emlékeit, a tantermet, a számárfüles Virgilt, a szünidőt és a jutalmat. Egy negyedik elénk idézi a regényes lovagkor ragyogó ábrándjait, a diadaljelekkel diszített sorompót, hímzett nyeregtakarókat; csinos jelmondatokat, kísértetes erdőket, bűvös kertet, szerelmes lovagok hős tetteit, s megszabadított hercegnők mosolyát.

Milton sajátos modora egyik művében sem mutatkozik szerencsésebben, mint *Allegro* és *Penseroso*-ban. Nem képzelhetjük, hogy a nyelv gépezete a tökély kitünőbb fokáig legyen vihető. E költemények annyival különböznek másoktól, mint a rózsavíz a közönséges rózsavíztől, mint a hígított vegyíték a szorosan elzárt szesztől Tulajdonképpen nem annyira költemények, mint újmutatások gyűjteménye, hogy belőlök az olvasó maga készítse el a költeményt. — Minden jelző szöveg egy stanzára. — *Comus* és *Sámson Agonistes* különböző értékű művek ugyan, de a hasonlóság némely feltűnő jelével birnak. Mindkettő lantos költemény színmű-alakban. Talán nincs két oly lényegesen különböző neme a compositionnak, mint a dráma és óda. A drámíró feladata, magát elrejtetni szem elől, s csak jellemeit láttatni. Mihelyt

egyéni érzelmeire vonja a figyelmet, megtört minden illusio. A hatás épen oly kellemetlen, mint a rendező hangja vagy egy színszolga megjelenése a színpadon. Innen van, hogy Byronnak drámái legkevésbé sikerült művei. Hasonlítanak azon lemezpapir-képekhez, melyeket a gyermekbarát mr. Newbury talált fel, s melyekben egyetlen mozogható fő husz különböző testet jár meg, úgy hogy ugyan az az arcz néz reánk egymásután a huszár egyenruhája, a bíró prémje s a koldus rongyaiból. Minden jellemében, honfiak és zsarnokokban, gyűlölők és szerelmesekben első percze felismerhetők Harold összevont szemöldje s gúnymosolya. De az alanyiség e neme, habár káros a drámára, lelke az ódának. A lantos költő feladata: tartózkodás nélkül engedni át magát indulatainak.

Sok nagy férfi igyekezett ez ellenséges elemeket összeolvasztani, de tökéletes sikerrel soha. A görög dráma, melynek mintájára iratott *Sámson*, az ódából eredt. A párbeszédet a chorusba oltották, s természetesen részesült jellemében. A legnagyobb athenaei drámaíró szelleme összemunkált a körülményekkel, mik között a tragédia először megjelent. Aeschylus testesől-lelkestől lantos költő volt. — Idejében a görögök érintkezése sokkal nagyobb vala kelettel, mint Homér napjaiban, s még nem szerezték meg azt a mérhetlen felsőbbiséget hadtudományban és művészetben, mely a következő nemzedékkel meg-

vetteté az ázsiaiakat. Herodotus elbeszéléséből úgy látszik, hogy még a tanítvány tiszteletével néztek fel Egyptom- s Assyriára. Természetes következmény volt, hogy ez időszakban a görög irodalmat keleti stylus színezte. S e styl, úgy hiszszük, felismerhető Pindar s Aeschylus műveiben. Az utóbbi gyakran emlékeztet a héber írókra. Valóban Jób könyve menetére s modorára nézve nagyon hasonlít némely drámájához. Művei, ha úgy tekintjük mint szindarabokat, képtelenségek; ha mint chorusokat tekintjük, minden dicséret felett állanak. Ha például Klytemnaestrának a visszatérő Agamemnonhoz intézett szavait, vagy a hét argoi főnök leírását a drámairás elvei szerint vizsgáljuk, azonnal elítélendjük mint szörnyműveket. De ha feledjük a jellemeket s csak a költeményre gondolunk, be fogjuk vallani, hogy soha felül nem mulatott erőben és pompában. Sophocles oly drámaivá tette a drámát, a mint csak összefért eredeti alakjával. Vázlataiban az emberekről van némi hasonlat, azonban nem a festészet, hanem a dombormű hasonlata. Emlékeztet költ, de nem szül csalódást. Euripides megkísérté a reformot tovább vinni: de a feladat nagyon ereje feletti volt, talán minden erő feletti. A helyett, hogy a rosztat javítaná ki, a kitűnőt semmisítette meg. Falábakat mankókkal, jó ódákat rossz szónoklatokkal helyettesített.

Milton, mint tudva van, nagy bámulója volt Euripidesnek, nézetünk szerint sokkal nagyobb,

mint Euripides érdemlé. Valóban a nyájas óda, melyre hazánkfiát „*Electra* borús költője“ iránti részrehajlás vezet, emlékeztet néha Tündérország gyönyörű királynéjára, a mint Zuboly hosszú füleit csókolja. Semmi esetre sem lehet kétség, hogy e tisztelet az athenaei iránt, lett legyen helyes vagy nem, ártott *Sámson Agonistes*nek. Ha Milton Aeschylust veszi mintául, átengedi magát lyrai ihlettségének, és bőségben áradoztatja szelleme minden kincseit, a nélkül, hogy egy gondolatot vesztegessen azon drámai sajátságokra, miket megtartani a mű természete lehetlenné tett. Kisérlete, összeegyeztetni már természetöknél fogva összeférhetlen dolgokat, sikertelen volt, mint mindenkinél az fogott volna lenni. Nem azonosúlhatunk a jellemekkel, mint egy jó drámában. Nem azonosúlhatunk a költővel, mint egy jó ódában. Az összeütköző alkatrészek, hasonlóan valamely savany és lúgsó-vegyülethez, megsemmisítik egymást. Mi épen nem vagyunk érzéketlenek e híres darab érdemei, az irány komoly méltósága, a bevezető beszéd bájos és patheticus ünnepélyessége, vagy a vad és barbar zengzetesség iránt, mik oly feltűnő hatást kölcsönöznek a karszerű helyeknek. De megvalljuk, Milton szelleme legkevésbé sikerült törekvésének tartjuk.

Comus az olasz *Mask* mintájára van alkotva, mint *Sámson* a görög tragédiájáéra. Bizonyára legnemesebb az ilyenmű művek közt az egész

világirodalomban. Annyira felette áll a *Hű pásztornőnek*, mint a *Hű pásztor Amintásnak*, vagy *Amintas* a *Hű pásztor*nak. — Szerencse Miltonra nézve, hogy itt nem volt Euripides, ki félre vezesse. Ő értette s szerette Olaszország irodalmát. De nem érzette iránta ugyanazon tiszteletet, melyet az oly sok magasztos és drága emlékek által megszentezett athenaei s római költészet maradványai iránt táplált. Azon felül, olasz elődeinek hibái olyneműek voltak, melyek ellen halálos ellenszenvvel viseltetett. Le tudott ereszkedni egyszerü, sőt néha dísztelen stylre, de az álragyogást lelkéből gyűlölte. Múzsájának nem volt kifogása a póröltöny ellen, de utálattal fordul el Guarini piperéjétől, mely oly csillogó s kopott, mint a kéményseprő rongyai a május-ünnepen. Bármily ékszert visel, az tömör arany, nemcsak szemkápráztató, hanem képes a kohó legszigorúbb próbáját kiállani.

*Comus*ban Milton figyelemmel volt a különbségre, melyet később *Sámson*ban elhanyagolt. Azzá tette maskját, minek lennie kell, lényegesen lyraivá s drámaivá csak látszólag. Nem kísértette meg a küzdést az ilyenü compositiók természetében fekvő hiány ellen s annálfogva sikert aratott, mint mindenütt, hol a siker nem volt lehetetlen. A beszédeket mint fönséges monologokat kell olvasni, s ki úgy olvasandja őket, el lesz ragadtatva ékességök, magasztosságuk s zengzetességök által. Azonban a párbeszéd

megszakításai féket tesznek az íróra, és megszakítják az olvasó csalódását. A legszebb helyek azok, melyek mind alakra mind szellemre lyraiak. „Nagyon dicsérném — mondja a derék Henry Wotton egy Miltonhoz írt levelében — a tragikai részt, ha a lyrai nem ragadna el egy nemével a dóriai finomságnak énekeiben s ódáiban, melyekhez, őszintén meg kell vallanom, nyelvünkben semmi hasonlót nem láttam“. A bírálat helyes volt. Midőn Milton kiszabadul a párbeszéd bilincseiből, lerázza a fáradságot két nem illő stylt egyesíteni, kénye kedve szerint átadhatja magát lyrai elragadtatásának, akkor emelkedik ő még maga fölé is. Akkor, mint saját, Thyrsis földialakját s mezét lerázó jó szelleme, mutatkozik ő mennyei szabadságban s szépségben; diadalmi örömben kiáltani látszik:

„Now my task is smoothly done
I can fly or I can run“*

ellebbenni a föld felett, a fellegek fölé emelkedni, fürödni a szivárvány elysiumi harmatában, s nardus és cassia fűszeres illatát szívni be, melyet a pézsmás szárnyú zephir terjeszt el a hesperidák czédrussorain.

Több kisebb költeménye van Miltonnak, melyekre örömet tennénk pár megjegyzést. Még örömebb bocsátkoznánk ama bámulatos köl-

* Hogy most dolgom csendben elvégeztem, röphelhetek vagy szaladhatok.

teménynek a *Visszanyert Paradicsom*nak részletes vizsgálatába, melyet elég különösen alig említenek valaha, kivévn, mint a szülői szeretet vakságának egy példáját, melylyel a tudomány emberei szellemi szülötteik iránt viseltetnek. Készséggel elismerjük, hogy Milton tévedt, elébetevén munkáját, bármily kitünő is, az *Elveszett paradicsom*nak. De bizonyosak vagyunk abban, hogy az *Elveszett paradicsom* felsőbbbsége a *Visszanyert* felett nem határozottabb, mint a *Visszanyert paradicsom* felsőbbbsége minden költemény felett, mely azóta megjelent. Terünk azonban gátolja ezen tárgy hosszab vitatását. Sietünk azon rendkívüli műhöz, melyet a kritikusok egyetemes szavazata az emberi compositiók legmagasb osztályába helyezett. A modern kor egyetlen költeménye, mely összehasonlítható az *Elveszett paradicsom*mal, a *Dívina Comedia*. Milton tárgya némely pontokban hasonlított a Danteéhoz, de egészen más modorban kezelte. Úgy hisszük, véleményünk nagy költőnk felől nem magyarázható ki jobban, mint ha szembe állítjuk a toscán irodalom atyjával. Milton költeménye annyira különbözik Danteétől, a mennyire Egyiptom hyeroglyphjai különböztek Mexico képirásától. A képek, miket Dante használ, magokért szólnak. Egyszerűen azt jelentik a mik. Miltonéinak oly jelentéők van, melyet gyakran csak az avatott ismerhet fel. Becsők nem annyira attól függ, a mit egyene-

sen ábrázolnak, mint inkább attól, a mit távolról ébresztenek. Bármily különös, bármily csodás a jelenet, mit Danténak leírni szándoka, ő soha sem ijed vissza leírásától. Megmondja alakját, színét, hangját, szagát, ízét; megszámitja mennyiségét, megméri magasságát. Hasonlatai egy utazó illustratioi. Ellentétben más költőkkel, különösen Miltonnal, egyszerű, ügynök-modorban adja elő őket, nem a tárgy szépsége végett, melyből vétetének, nem a dísz miatt, melyet a költeménynek kölcsönözhetnének, csupán azért, hogy az író oly világossá tegye nézetét az olvasó előtt, milyen az maga előtt. Az örvény romjai, melyek a pokol hatodik köréből a hetedikbe vezetnek, olyanok voltak, mint a szikla-romok, melyek az Etschbe Trent déli oldalán esnek; a Flegeton vízesése hasonlított a sz. benedeki kolostor vízvezetékéhez. A hely, hol az eretnekek lángoló sírokba valának zárva, olyan volt mint az arlesi nagy temető.

És most hasonlítsuk össze Dante pontos részleteivel Milton sötét czélzásait. Nehány példát idézünk. Az angol költőnek soha sem jutott eszébe megmérni Sátánt. Ő csak egy ropant test határozatlan fogalmát nyújtja. Egy helyen az ördög szertelen hosszában elnyúlva fekszik, hasonló nagyságban Jupiter földszülett elemeihez, vagy a tengerszörnyhöz, melyet a hajós szigetnek tart. Midőn küzdeni készül az őrangyalokkal, Teneriffa vagy Atlasként áll,

alakja az eget éri. Vesd össze ezen leirással a sorokat, melyekben Dante Nimród óriás árnyát festi. Arcza oly hosszúnak s szélesnek tetszett előttem, mint a sz. Péter-templom gombja Rómában s többi tagjai arányban valának; úgy hogy a part, mely őt deréktól lefelé elrejtette, mindamellett annyit láttatott belőle, hogy három magas germán hasztalan kísérlette volna meg hajáig érni. Érezzük, hogy a florenczi költő bámulatos stíljét nem adjuk vissza. De mr. Cary fordítása nincs kezünkön, s a miénk bármi durva, elégséges véleményünk magyarázására.

És ismét, hasonlítsd össze az *Elveszett paradicsom* XI. könyvében a kórházat Malebolge kórházával Danteban. Milton kerüli az utálatos részleteket, és határozatlan, de ünneplés és borzasztó képekhez folyamodik. A Kétségbeesés ágytól ágyhoz siet gúnyolni a nyomorútlakat szolgálata ajánlatával; a Halál dárdáját forgatja felettök, de esdekléseik daczára késik sujtani. Mit mond Dante? „Oly nyögés volt ott, mintha mind azon beteg, ki július és szeptember hónapokban a Waldechina-kórházban van s a toscan mocsárok és Sardinia minden betege egy barlangban lenne együtt; oly bűz szállt ki mint a rothadttagokból szokott. „Nem akarjuk magunkra vállalni a gyűlöletes tisztséget két ily író közt meghatározni az elsőbséget. Mindenik hasonlíthatlan a maga nemében, s mindenikök — megjegyezhetjük — bölcsen vagy szerencsésen válasz-

totta az alkalmas tárgyat, mely különös talentumát legnagyobb előnnyel tünteti ki. A *Divina Comoedia* személyes elbeszélés. Dante szem és fültanúja annak, a mit előad. Ő maga az az ember, ki hallá a kínozott szellemek kiáltását egy második halálért, ki olvasta a sötét vonásokat a kapu felett, melyen belől nincs semmi remény, ki elrejté arcát Gorgon rémségeitől, ki futott Barbariccia s Draghignazzo horgaitól s forró szurkától.

Saját kezeivel kapott Lucifer bozontos derekához. Saját lábai mászták meg a bünhödés hegyét. Saját homlokát jegyzé meg a tisztító angyal. Hirtelen boszankodással dobna el az olvasó egy ily elbeszélést, ha az nem a valóság legerősb színével, még iszonyaiban is mérséklettel s a részletekben a legnagyobb pontossággal és sokoldalúsággal mondatnék el. Milton elbeszélése ebben a tekintetben úgy különbözik Danteétől, mint *Amadis* kalandjai különböznek a Gulliveréitől. *Amadis* szerzője nevetségessé tette volna könyvét azokkal az apró részletekkel, melyek oly bájt adnak Swift munkájának: a tengerészi szemle, a nevek teletti negédelt gyöngédség, a hivatalos okiratok leírása egész terjedelmökben, és az udvar mindazon jelentéktelen pletykája s botránya, semmiből eredve és semmiben végződve. Nem akadunk fel, ha azt mondják, hogy egy ember, a kiről hogy mikor élt senki sem tudja, sok igen csodás dolgot látott, s könnyen áten-

gedhetjük magunkat a regény csalódásainak. De ha Gulliver Lemüel, rotherhithei sebész, törpékről s óriásokról, repülő szigetekről s bölcselkedő lovagokról beszél, csak is ily körülményes rajz gyakorolhat egyetlen perczre csalódást a képzelemre.

Minden költő közt, ki műveiben természet feletti lényeket használt tényezőkül, Milton tette azt legnagyobb sikerrel. Itt Dante határozottan kénytelen engedni s miután ez oly pont, mely fölött sok elhamarkodott s meggondolatlan ítéletet hallottunk, hajlandók vagyunk egy kissé hoszasabban tárgyalni. A legszerencsétlenebb tévedés, melyet költő gépezetének kezelésében elkövethet, nagyon sokat okoskodni akarni. Milont gyakran megrótták, hogy sok oly működést tulajdonít szellemeknek, melyekre szellemeknek képteleneknek kell lenni. De ezek az ellenvetések, habár kitünő nevek által szentesítvék, elmerjük mondani, a költői művészetben való vastag tudatlanságból erednek.

Mi a szellem? Mi saját eszünk, az a része a szellemnek, melyet leginkább ismerünk? Észre veszünk bizonyos jelenségeket. Nem magyarázhatjuk ki azokat anyagi okokból. Tehát ennél fogva azt következtetjük, hogy létezik valami, a mi nem anyagi. De erről a valamiről nincs fogalmunk; csak tagadólag határozhatjuk meg. Csak symbolumokból okoskodhatunk felette. Használjuk a szót, de nem birjuk képét és a költészetnek

képekkel, nem pedig szavakkal van ügye. A költő, igaz, szavakat használ; de azok pusztán eszközei, nem tárgyai művészetének. Azok az anyagok, melyeket oly módon kell rendeznie, hogy képet állítson a lelki szem elé. És ha nem úgy rendezvék, ép oly kevéssé vannak jogosítva a költészet nevére, mint egy vászon-tekercs s festéksszekrény a festészetére.

A logicusok okoskodhatnak elvont fogalmakról. De az emberek nagy tömegének képek kellenek. A sokaság erős hajlama minden korban és nemzetek közt a bálványozásra nem magyarázható ki más okból. Okunk van hinni, hogy Hellas első lakói láthatlan istent imádtak. De a szükség, valami határozottabbat imádkozni, pár század múlva az istenek s istennők számtalan tömegét teremté. A régi perzsák szintén istentelennek tartották a teremtőt emberi alakban ábrázolni. De még ők is a napra vitték át azon imádkozást, mely elméletben csak a legfőbb szellemet illeté. A zsidók története a folytonos küzdelemnek sorozata a legborzasztóbb fenyegetés által támogatott tiszta theismus s azon különösen bűvös hatású kívánság közt, valamely látható és tapintható tárgyat imádkozni. Talán egy sem működött hatalmasabban ennél az érzésnél a másodrendű okok között, melyeknek Gibbon a keresztyénség gyors elterjedését a világon tulajdonítja, míg a judaismus alig nyert valaha egy proselitát. Isten, az örök, a megfoghatatlan, a

láthatlan, kevés imádót vonzott. A bölcs csodálhatott egy ily nemes fogalmat, de a tömeg boszankodással fordult el a szavaktól, melyek nem nyújtottak képet érzelmének. Az emberi alakba testesült, az emberek közt járó, gyengeségeikben osztakozó, kebleikre támaszkodó, sirjaik felett könnyező, a jászolban alvó, kereszten vérző istenség előtt porba alázták magokat a synagoga előítéletei, az akademia kételeyei, a porticus büszkesége, a lictorok veszőnyalábja s a harmincz legio fegyverei. Csakhamar, hogy a keresztyénség bevégezte diadalát, az elv, mely azt elősegíté, kezdé megrontani. Új pogánysággá vált. Védszentek öltötték magokra a házi istenek tisztjét. Szt. György lépett Mars helyébe, Sz. Elmo vigasztalta a tengerészt Castor és Pollux elvesztése felett. A szűz anya és Cecilia követték Venust s a múzsákat. A nem s báj bűvölete egyesült ismét a mennyei méltóságával s lovgiasság hódolata vegyült a valláséba. Újitók gyakran szegültek ezek ellen az érzések ellen, de mindig csak látszó és részleges sikerrel. A férfiak, kik lerombolták az egyházak képeit, nem mindig valának képesek azokat lerontani, melyeket lelkökben őrzének. Könnyű volna megmutatni, hogy hasonló törvény áll a politikában is. Attól tartunk, hogy a tanoknak is általánosan meg kell testesülniök, hogy erős közszellemet ébreszthessenek. A tömeg érdekét egy semmit nem mondó jelvény vagy a legjelentéktelenebb

név iránt könnyebb felkölteni, mint a legfontosabb elv iránt.

Ezekből a szempontokból következtetjük, hogy egy költő sem kerülhetné ki a szégyenletes kudarczot, ha negédelné azt a metaphysicaipontosságot, melynek hiánya miatt Milont gáncsolták. Azonban egy más, noha sokkal kevésbbé veszélyes végtől is őrizkednie kellett. Az emberek képzelme nagy mértékben véleményök ellenörködése alatt áll. A költői színezés legkitünőbb művészete sem szülhet csalódást, ha oly valaminek előállítását kísérti meg, melynek fonáksága s abszurditása első pillanatra látható. Milton philosophok és theologok századában élt. Ennélfogva óvakodnia kellett oly összeütközésbe jönni értelmökkel, mi megtörhetné a varázst, melyet képzelményekre vetni célja volt. Ez valódi magyarázata a homálynak és ellenmondásoknak, melyeket oly gyakran szemére hánytak. Doctor Johnson elismeri, hogy abszolút szükséges volt a szellemeket anyagi alakkal ruházni fel, hanem — úgymond — a költő megőrizte volna rendszerének öszhangzatát, ha az anyagtalanságot elrejtí s ha oda csábítja az olvasót, hogy azt gondolatából kifeledje. Ezt könnyű mondani, de hát ha Milton nem csábíthatja oda olvasóit, hogy az anyagtalanságot gondolatukból kifeledjék? Hát ha az ellenkező vélemény már annyira elfoglalta az emberek eszt, hogy még a költészet által követelt félhitnek sem maradt tér? Így állt — úgy

hiszszük — a dolog. A költőnek lehetetlen volt egészen elfogadni az anyagi vagy anyagiatlan rendszert. Annálfogva a kérdéses alapon foglalt állást. Az egészet homályban hagyta. Ezt téve, kétségtelenül kitette magát a következetlenség vádjának. De bár bölcselmileg nem, úgy hiszszük, hogy költőileg igaza volt. E feladat, melyet minden más író kivihetlenné talált volna, neki könnyű vala. A sajátságos mesterség, melylyel eszméjét a kerülések által rokon-eszmék hosszú sorozatán át közölni tudta, és az által, hogy többre célzott mint a mennyit kifejezett, képessé tették elrejteni az ellenmondásokat, melyeket ki nem kerülhetett.

Oly költészetnek, mely egy más világ lényeire vonatkozik, rejtelmesnek, s egyszersmind festőinek kell lenni. Miltoné az. Danteé festőiségben, az igaz, felülmúl mindent, mit valaha írtak. Hatása megközelíti az ecset vagy véső hatását. De festői minden rejtelmesség kizárásáig. Ez a jó oldal hibája, Dante költeményének tervétől elválaszthatlan hiba, mely, mint már megjegyzők, a leírás legnagyobb pontosságát tette szükségessé. De még is hiba. A természet feletti tényezők ébresztenek érdeket. De nem a természet feletti tényezők saját érdekét. Érezzük, hogy beszélhetnénk e szellemekkel és daemonokkal a nem földi félelem minden indulata nélkül. Megtudnók híni őket, mint Don Juan, vacsorára, és jó ízün enni társaságukban. Dante angyalai

jó emberek szárnyakkal. Ördögei útálatos rút hóhérok. Halottai csak különös körülmények közt élő emberek. A költő és Farinata közti jelenet joggal híres. Azonban Farinata az égő sírban épen az, a mi Farinata egy autodafén lett volna. Semmi sem lehet meghatóbb mint Dante s Beatrice első találkozása. De mi egyéb mint egy kedves nő, szelid, komoly nyugalommal, feddvén szeretőjét, kinek szerelméért hálás, de kinek vétkeit kárhoztatja. Az érzemények, melyek a helynek bájt adnak, épen úgy illenének Florencz utczáiba, mint a Purgatorium hegycsúcsára.

Milton szellemei különböznek majd minden más íróétól. Különösen ördögei bámulatos teremtmények. Nem metaphysicai elvont fogalmak. Nem megromlott emberek. Nem rút barmok. Nincs szarvok, farkok; semmi sincs bennök Tasso és Klopstock czifraságából. Épen elég érintkezésök van az emberekkel, hogy emberi lények előtt érthetők legyenek. Jellemök, miként alakjok bizonyos sötét hasonlattal emlékeztet az emberekére, de óriási arányokban túlozva s rejtélyes homályba takarva. Talán Aeschylus istenei s daemonjai leginkább kiállják a hasonlítást Milton angyalaival s ördögeivel. Az athéni stíljében, mint már megjegyzők, volt valami keleti jellem, és ugyanazon sajátság nyomai lelhetők fel mythológiájában. Nincs benne semmi a bájos elegantiából, melyet Hellas babonájában rendesen találunk. Minden érdes, barbar és óri-

ási. Aeschylus legendái nem annyira az illatos berkek és bájos porticusokkal látszanak öszhangzani, melyekben földiei a világosság istenének s a szerelem istennőjének áldoztak, mint inkább az örök gránit nagy és csodálatos tömkelegeivel, melyekben Egyiptom rejtélyes Osirisét őrzötte, vagy melyekben Hindostan most is meghajlik hétfejű bálványa előtt. Kedvencz istenei a régibb nemzedéké, a menny és föld fiai, kikkel összehasonlítva Jupiter maga is siheder s parvenu volt, az óriás Titánok s kérlelhetlen Furiák. Ilynemű teremtményei közt legelöl áll Prometheus, félig ördög, félig megváltó, barátja az embernek, sőtét és kérlelhetlen ellene a mennynek. Prometheus kétségtelenül nagyon hasonlít Milton Sátánjához. Mindkettőben ugyanazon békétlenséget a hatalom ellen, ugyanazon vadságot, ugyanazon hajthatlan büszkeséget találjuk. Szintén mindkét jellembe, habár különböző arányban, jó és nemes érzelmek vegyülnek. Prometheus azonban alig eléggé emberfeletti. Túl sokat beszél lánczairól s kényelmetlen helyzetéről. Kissé nagyon is levert és izgatott. Elszántsága azon tudattól látszik függeni, hogy kínzójának sorsa kezeiben van, s szabadulásának órája bizonyára eljövend. De Sátán más sphaera teremtménye. Szellemi természetének hatalma győz a kín végtelenségén. Fájdalmak közt, melyeket nem lehet iszony nélkül elképzelni, gondolkodik, határoz, sőt diadalmaskodik. Mihály kardja, Jehova menny-

kövei, a lángtenger, a folytonos tűzben égő márga, a szakadatlan nyomor végtelenségének kilátása ellen szelleme törhetlenül áll, saját benső erejére támaszkodva nem kér kültámaszt semmitől, még a reménytől sem.

Hogy egy percze visszatérjünk a párhuzamhoz, melyet Milton és Dante közt vonni megkísérlénk, hozzá tehetjük, hogy nagy férfiak költeményei jellemöket nagy mértékben erkölcsi tulajdonságoktól vették. Nem bajlódnak *én*-jökkel. Ritkán tolják fel olvasóikra idiosyncrasiájokat. Nincs bennük semmi azon modern hirkoldulókból, kik a tapasztalatlantól csekély alamizsnát csikarnak ki kedélyök meztelenségének és sebeik feltárásával. Mégis nehéz volna két oly író-t nevezni, kiknek munkái, bárha nem szándékosan, tökéletesebben színeztettek volna egyéni érzületöktől.

Milton jellemét különösen kitünteti a szellem magassága, Danteét az érzelen bensősége. A *Divina Comoedia* minden sorában felismerhetjük az elkeseredést, melyet a büszkeség harcza a nyomor ellen szül. Talán nincs több a világon oly mélyen s egyhanguan bánatteljes mű. Dante búskomolysága nem volt a képzelem szeszélye. Nem volt — a mennyire az idők ily távolsága ítelnünk enged — külviszonyok hatása. Benső vala. Se szerelem, se dicsőség, se a föld küzdelmei, se a menny reménye nem oszlathatták szét. Minden vigaszt, minden örömet saját természetére változtatott át. Sardiniának azon ártalmas földéhez

hasonlított, melynek nagy kesernyessége, mint mondják, még mézen is észrevehető. Szelleme, a héber költő nemes nyelvén — „a sötétség országa, mint maga a sötétség, hol a világosság olyan volt, mint a sötétség“. Jellemének borúja elsáppasztja az emberi szenvedélyeket s a természet egész képét és saját földsárga színét ömleszt el a paradicsom virágain s az örök trón dicsőségén. Minden arczképe különösen jellemző. A ki jól megnézi e vonásokat, melyek nemesek egész a daczig, az arcz sötét redőit, a szem fájdalmas és vadmerek tekintetét, az ajk komor és megvető görbületét, nem kételkedhetik, hogy e férfi büszkébb s érzékenyebb, hogysen boldog lehessen.

Milton, mint Dante, államférfi és szerelmes volt; és mint Dante, szerencsétlen dicsvágyban és szerelemben. Túlélte egészségét s szemvilágát, tűzhelye kényelmét s pártja szerencsáját. A nagy férfiak közül, kik nyilvános életbe léptekor őt megkülönböztették, némelyt elragadott a halál, más idegen égalj alá vitte elnyomás elleni legyőzhetlen gyűlöletét, más börtönben szenvedett s más ismét vérpadon ontá véré. Vásárolható féktelen irkászok lettek a fejedelem és nép kedvencz írói, kiknek épen elég talentumok volt a kerítő gondolatát a bakter stíljébe öltöztetni. Utálatos tömeg, melyet semmihez sem lehetne oly találóan hasonlítani, mint *Comus* csöcselékéhez, csodás szörnyek, fél állat s fél ember, bortól

dülöngözve, falánkságtól fölpuffadva s fajtalan tánczban tántorogva. Ezek közé volt helyezve azon bájos múzsa, mint a *Comus* szűz hölgye, magasztos, tiszta, vídám, hogy hozzá csevegjen, rá mutasson, rá vigyorogjon, a satyrok s manók egész rút tömege. Ha valaha csüggedtség s keserűség valakiben menthetők valának, úgy Miltonban lettek volna menthetők. De szellemének ereje győzött minden baleseten; vakság, köszvény, kor, szegénység, családi bánat, politikai csalódás, rágalom, száműzetés, elhanyagolás nem bírták megzavarni nyugodt és fönséges türelmét. Vérmérséke nem volt eleven, de mindig különösen egyenlő. Kedélye komoly, talán szigorú, de morddá s boszussá semmi szenvedés nem változtathatá. A milyen volt, midőn nagy események előestéjén visszatért utazásából az egészség és férfi szépség virágában, irodalmi kiüntetésekkel terhelve s honfiui reményektől égve, olyan maradt akkor is, midőn mindazon szerencsétlenségeket tapasztalva, melyeknek természetünk alá van vetve, öregén, szegényül, világtalanúl, kegyvesztetten vonúlt halni kunyhójába.

Innen van, hogy bárha *Elveszett paradicsomát* oly életkorban írta, midőn a szépség s gyöngédség képei rendszerint hervadni kezdenek még azokban az elmékben is, melyekből nem töröltettek ki aggodalmak s csalódás által: felékítette mindazzal, mi bájos vagy gyönyörteljes a physi-

cai vagy erkölcsi világban. Theocrit vagy Ariostonak nem volt finomabb vagy egészségesebb érzékek a kultárgyak kellemei iránt, nem élvezték nagyobb kéjjel a napsugarakat s virágokat, csalogánydalt s nyári gyümölcsnedvet, s az árnyas forrás hűvösét. Fogalma a szerelemről egyesíti a keleti hárem minden kéjét, a lovagtornák minden galanteriáját az angol tűzhely egész tiszta s nyugodt szeretetével.

Költészete az alpesi képek csodáira emlékeztet. Zugok és völgyek, szépek, mint tündérország, kebelezték a legvadabb s óriásibb magaslatokba. Rózsák s myrtusok virítanak jégmezők alján.

Milton sajátos jellemének nyomára, igaz, minden munkájában találhatunk, de legerősebben sonettjeiben van az kitérve. E figyelemre méltó költeményeket nem becsülték eléggé oly kritikusok, kik természetöket nem értették meg. Nincs bennök epigrammai él. Nincs a gondolatban Filicaja nyíltsága, semmi Petrarca kemény s ragyogó zománczából az irányban. Egyszerű, de tenses ges rajzai azok a költő érzemén yeinek; épen oly kevés sé cziczomázva ki a közönség számára, mint naplója lett volna. Egy győzelem, a város egy váratlan megtámadtatása, a csüggedés vagy öröm percnyi rohama, egy könyvei valamelyike ellen ejtett tréfa, egy álom, mely rövid időre visszaad á azon gyönyörű arc zot, mely felett a sír örökre bezárult, ábrándozásokra vezeték, me-

lyek minden erőlködés nélkül verssé alakultak. Az érzelem egysége s a stíl tisztasága, mely e kis darabokat jellemzi, a görög anthológiára emlékeztet, vagy talán még inkább az angol liturgia zsoltosmáira. A piemonti öldöklésről irt nemes költemény egészen zsoltosma versekben.

A sonettek többé vagy kevésbbé meghatók a szerint, a mint az alkalom, mely őket szülte, többé vagy kevésbbé volt érdekes. De csaknem kivétel nélkül nemesítvék az elme oly józansága s nagysága által, melyhez nem tudjuk hol keresünk hasonlót. Alig lenne ugyan biztos valamely határozott következtetést vonni az író jellemére tisztán alanyi helyekből. De a sajátságok, melyeket Miltonnak tulajdonítánk, habár talán műveinek azon részeiben tűnnek fel legerősebben, melyek egyéni érzelmeiről szólnak, minden lapon felismerhetők, s minden prózai és költői, angol, latin és olasz munkájának erős rokoni hasonlatosságot kölcsönöznek.

Nyilvános élete olyan volt, minő ily magas szellem- s hatalmas elmétől várható volt. Az emberiség történetének egyik legemlékezetesebb korszakában élt, épen az Ormuzd és Ariman, a szabadság és despotismus, az ész és előítélet közti nagy küzdelmek válpontján. Az a nagy ütközet nem egy nemzedékért, nem egy országért vívatott. Az emberi faj sorsa az angol nemzet szabadságával egy kockára volt téve. Akkor kiáltatának ki azok a hatalmas elvek, melyek

azóta utat törtek magoknak az amerikai erdők mélyeibe, melyek felköltötték Görögországot két ezer évi szolgaságból és sülyedésből, s melyek Európa egyik szélétől a másikig olthatlan lángot élesztének az elnyomottak szívében, s megingatták az elnyomók térdeit szokatlan félelemmel.

Az elveknek, melyek akkor zsenge életökért vívtak, Milton legfeláldozóbb s legékesszólóbb bajnoka volt az írók közt. Nem szükség mondanunk, mennyire bámuljuk nyilvános életét. De nem titkolhatjuk el magunk előtt, hogy honfitársai nagy része még mindig igazolhatlannak tartja. Valóban, a polgárháborút jobban megvitatták s kevésbé értik, mint bármely eseményt az angol történetben. A szabadság barátai azon hátrányban valának, mely ellen a mesebeli orosz-lán oly keservesen panaszkodik. Bárha ők voltak a győzők, a festők elleneik valának. Mint testület, a „kerekfejek“ mindent elkövettek az irodalom becsmérlésére s rontására; s az irodalom úgy bánt velök, mint elleneivel elvégre szokott. E kérdésben részökről legjobb könyv Mrs. Hutchinson bájos elbeszélése. A parlament története Maytól jó, de a küzdés legérdekesebb válságánál megszakad. Ludlow előadása bolondos és heves s a későbbi írók legnagyobb része, kik a puritánok ügyét magokévá tették, például Oldmixon és Macaulay Catharina, hogy keveset mondjunk, inkább buzgalom, mint akár őszinteség, akár ügyesség által tűntek ki. A másik részen vannak

a legtekintélyesebb és legnépszerűbb történelmi munkák nyelvünkön, a Clarendoné és Humeé. Az első nemcsak ügyesen van írva és tele becses információkkal, hanem a méltóság és őszinteség oly vonásával bír, mely még az előítéleteket s tévedéseket is, miktől hemzsegt, tiszteletessé teszi. Hume, kinek vonzó elbeszélésével az olvasó-közönség nagy tömege még most is beéri, annyira gyűlölte a vallást, hogy gyűlölte a szabadságot is, mert a vallással össze volt kötve, s a zsarnokság ügyét egy ügyvéd ügyességével védte, míg a bíró részrehajlatlanságát negédelte.

Milton nyilvános élete helyeselhető vagy kárhoztatható, a szerint, a mint a nép ellenállása I. Károly ellen igazolhatónak vagy vétkesnek tűnik fel. Nem fogunk tehát mentegetőzni, hogy egy pár lapot szántunk ez érdekes és nagyon fontos kérdés vitatására. Nem fogjuk általános elvek alapján tárgyalni. Nem fogunk amaz eredeti okokhoz folyamodni, melyekből a kormányok igénye alattvalóik engedelmisségére leszámaztatható. Jogunk van ugyan ez előnyös térhez; de feladjuk. Mi e tekintetben annyira bizunk felsőségünkben, hogy hajlandók vagyunk azon régi lovagok kérkedő nagylelkűségét utánozni, kik sisak vagy vért nélkül vívtak meg ellenfeleikkel, azoknak engedve a nap s szél előnyét. Felveszszük a meztelen alkotmányos kérdést. Bizton állítjuk, hogy minden érv, mely alaposan hozható fel az 1688-ki forradalom mellett, legalább is

egyenlő erővel hozható fel az úgynevezett nagy zendülés mellett.

Úgy hiszszük, Károly leghőbb bámulói is csak egy tekintetben merészelhetik ezt az állítást, hogy jobb fejedelem volt fiánál. Ő nem volt s nem vallotta magát pápistának; nem vallotta, mondjuk, mert úgy Károly, mint creaturája Laud, míg a pápaság ártatlan jelvényeit megtagadták, megőrzék legroszabb bűneit: az észnek tökéletesen tekintélyek alá való rendelkezését, a formaságoknak a lényeg elébe való tevését, gyermekes szenvedélyt az alakoskodás, bálványozó tiszteletet a papi rend iránt, s mindenek felett könyörtelen türelmetlenséget. Ezt azonban mellőzzük. Megengedjük, hogy Károly jó protestans volt; de azt állítjuk, hogy e protestansság nem tesz legkisebb különbséget sem közte és Jakab között.

A forradalom okait gyakran durva hamisítással adták elő, és soha inkább, mint a jelen év folyamában. Van az embereknek egy bizonyos osztálya, mely míg azt vallja, hogy a múlt idők nagy neveit és nagy tetteit tiszteletben tartja, soha sem tekint rájuk más czélból, mint hogy valamely létező visszaélésre találjon bennök mentséget; minden tiszteletre méltó példában elmellőzi azt, mi lényeges, s csak azt veszi, a mi esetleges: elrejtí szem elől, mi üdvös, s közutánzásra mutat fel mindent, mi hiányos. Ha bármely nagy példa valamely részében van valami rot-

hadt, e dongó legyenek nem tévedő ösztönnel fedezik fel, s mohó kéjjel csapnak le rá. Ha igyekezetök daczára jó czél éretett el, ők érzik prototypjukkal, hogy:

„Their labour must be to pervert that end,
And out of good still to find means of evil.*

Az áldások iránt, melyeket Anglia a forradalom által nyert, e nép tökéletesen érzéketlen. A zsarnok elűzése, a népjogok ünnepélyes elismerése, szabadság, biztosság, türelem, előttök mind semmi. Volt egy secta, melyet szerencsétlen ideiglenes okok miatt szükségesnek hittek szoros fék alatt tartani. A birodalom egyik része oly szerencsétlen körülmények közt volt, hogy azon időben nyomora szükséges vala boldogságunkra, szolgálása szabadságunkra. Ez a forradalomnak az a része, melyre a politikusok, kikről szólunk, örömmel tekintenek, s mely előttök nem igazolja ugyan, de bizonyos fokig enyhíti a jót, mely belőle szálemlett. Szólj nekik Nápolyról, Spanyolhonról vagy Dél-Amerikáról. És felállnak mint buzgolkodók az isteni jog tana mellett, mely most visszatért hozzánk, mint a tolvaj a transportatióból, a legitimitas színe alatt. De említsd Irland nyomorát. Akkor Vilmos hős. Akkor Sommers, Shrewsbury nagy férfiak. Akkor a forradalom dicső korszak. Ugyanazon személyek, kik hazánkban soha nem szalasztanak

* Feladatuk roszra fordítani a jó véget, s még a jóban is eszközt találni a roszra,

el egy alkalmat sem felélesztteni minden nyomorúlt jacobita rágalmat azon kor whigjei ellen, alig mentek át a sz. György csatornán, hogy serlegeiket töltögetni kezdik a dicső, halhatlan emlékezetre. Ők méltán dicsekedhetnek, hogy nem néznek emberre, csak rendszabályra. Csak rossz tétessék, nem gondolnak vele ki teszi: az önkényes Károly vagy a szabadelvű Vilmos, a katholicus Ferdinánd vagy a protestans Fridrik. Ily alkalmakkor leghalálosabb elleneik számolhatnak szinte elismerésükre. E nép merész állításai újabb időben a közönség nagy részét arról győzték meg, hogy II. Jakabot csak azért üzik el, mert katolikus volt, és hogy a forradalom lényegesen protestans forradalom vala.

Ez bizonyára nem áll; s a ki több ismeretet szerzett azon kor történetéből, mint mennyi Goldsmith kivonatában található, nem is hiheti, hogyha Jakab saját vallásnézetét követi, a nélkül, hogy proselitákat szerezni kívánjon, sőt még ha kívánt volna is proselitákat szerezni, megelégedett volna e célra csak alkotmányos befolyást gyakorolni, nem hiheti, hogy az oraniai herceget valaha behívják. Elődeink, felteszszük, tudták, mit akarnak; s ha hihetünk nekik, ellenségeskedésük kezdetben nem a katholicismus, hanem a zsarnokság ellen volt irányozva. Nem azért üztek ki egy zsarnokot, mert katolikus volt, hanem kizárták a katolikusokat a koronától, mert úgy hitték, hogy valószínűleg zsarnokok lesznek. Az

ók, melylyel híres határozatukban a trónt megürültnek nyilváníták, az vala, „hogy Jakab megszegte az ország alaptörvényeit.“ Ennélfogva mindenki, ki az 1688-ki forradalmat helyesli, elismeri, hogy az alaptörvények megszegése a fejedlem részéről ellenállásra jogosít. A kérdés tehát ez: megszegte-e I. Károly Anglia alaptörvényeit?

Senki sem felelhet tagadólag, ha nem tagadja meg a hitelt nemcsak mindazon vádaktól, melyeket Károly ellenei hoznak fel, hanem a legmelegebb royalisták elbeszélésétől és maga a király vallomásaitól is. Ha van valami igaz bármely párt akármelyik történetírójában, ki azon uralom eseményeit elbeszélte, Károly viselete trónra léptétől kezdve a hosszú parlament megnyitásáig az elnyomás és árulás folytonos sora volt. Említse nek azok, kik helyeslik a forradalmat és kárhoztatják a zendülést, egyetlen tettét II. Jakabnak, melynek párja atyjának történetében nem található. Tegyük ujjokat egyetlen czikkelyére a két ház által Mária és Vilmoshoz benyújtott *Declaration of Rights*nak, melyről nem volna elismerve, hogy Károly megsértette. Ő saját barátainak tanúsága szerint bitorolta a törvényhozás tisztjét, adót vetett ki a parlament beleegyezése nélkül, és csapatokat szállásolt be a népnél a legtörvénytelenebb s legsúlyosabb modorban. A parlament egyetlen ülőszaka sem mult el valamely alkotmányellenes támadás nélkül a vitatkozás szabadságára. A kérelmi jog durván

megsérteték; önkényes ítéletek, mérték feletti pénzbírságok és jogtalan bebörtönzések mindennapi sérelmek valának. Ha ezek a dolgok nem jogosítanak ellenállásra, a forradalom árulás volt, ha igen, a nagy zendülés dicséretes.

De, mondják, miért nem szelidebb rendszabályokhoz nyúltak, miután a király annyi reformba beleegyezett, s annyi nyomasztó előjogról lemondott, miért fokozta a parlament követeléseit ezután is egy polgárháború felidézésének veszélyével? A hajópénzzel felhagyott, a csillagkamrárt eltörölte, elrendelte a parlament gyakori összehívását s biztos tanácskozását. Miért nem követték a nyilván jó czélt békés és rendes utakon? Ismét a forradalom analogiájához folyamodunk. Miért üzték el Jakabot a trónról? Miért nem tartották meg föltételek mellett? Ő is ígérte, hogy szabad parlamentet hív össze, s aláveti magát határozatainak minden vitás tárgyban. De szokásunk magasztalni elődeinket, kik jobban szerették a forradalmat, a vitás örökösödést, idegen dynastiát, husz évi kül- s belháborút, állandó hadsereget s nemzeti adósságot, a kipróbált zsarnok még oly megszorított kormányzásánál is. A hosszú parlament épen azon elvet követte s épen úgy dicséretre jogosult. Ők nem hihettek a királynak. Igaz, hogy üdvös törvényeket fogadott el; de mi kezeskedik, hogy nem szegi meg azokat? Lemondott a nyomasztó előjogokról; de mi biztosíték volt, hogy újra nem

él velök? A nemzetnek oly férfival volt dolga, kit semmi kötelék le nem köthetett, oly férfival, ki egyenlő könnyűséggel adott és szegett meg ígéreteket, oly férfival, ki becsületét százszor elzalogosítá s nem váltotta ki soha.

Valóban, a hosszú parlament itt még erősebb alapon áll, mint az 1688-ki conventio. Jakabnak egyetlen cselekedete sem hasonlítható össze Károly viseletével a kérelmi jogot illetőleg. A felső és alsóház egy billt adnak be neki, melyben a hatalom alkotmányos korlátai ki vannak jelölve. Ő haboz. Kitéréseket tesz. Végre oda alkudja megegyezését öt subsidiumért. A bill ünnepélyes szentesítését nyeri. A subsidiumok megszavaztatnak. De alig segítettek a zsarnokon, s ő azonnal visszatér mindazon önkényes rendszabályokhoz, melyekkel felhagyni kötelezte magát, s megsérti ugyanazon acta végzéseit, melynek elfogadásáért megfizették.

Több mint tiz éven keresztül látta a nép jogait, melyek kétszeres jogcímen voltak övéi, emlékezet feletti örökösödés s új vásárlás jogcímén, sértetni a hitszegő király által, ki azokat elismeré. Végre a körülmények egy másik parlament összehívására kényszeríték Károlyt: új kilátás nyílt atyáink előtt. Elszalaszszák-e, mint elszalaszták az előbbit? Megcsalattassanak-e ismét a „le roi le veut“ által? Ismét előlegezzék pénzöket oly ígéretekre, melyek újra és újra megszegettek? Egy második *Petition of Right* ot

tegyenek a trón zsámolyához, egy második eltékozlott segílyt nyujtsanak cserébe egy második czeremoniáért, ismét búcsút veendők, míg a család és nyomás új tiz éve után fejedelmök újra segílyt követel s újra hitszegéssel fizet? Kényszerítve voltak választani, ha higgyenek-e a zsarnoknak vagy megbuktassák. Úgy hiszszük, bölcsen és nemesen választottak.

Károly védelmezői, mint más gonosztevők ügyvédei, kik ellen legyőzhetlen érvek bizonyítanak, rendesen nem fogadják el a tények feletti vitát, s megleégesznek tanúságot hozni fel a jellem mellett. Annyi magán erénye volt! És II. Jakabnak nem voltak magánérényei? S Cromwell Olivér, ítéljék meg legnagyobb ellenei, szegény volt magánérényekben? S végtére is, mik a Károlynak tulajdonított erények? Vallásos buzgóság, nem őszintébb mint fiáé, s épen oly gyenge és korlátolt, s egy pár azon szokásos házi erényekből, melyeket Anglia sirköveinek fele követel az alattok nyugvóknak. Jó atya! jó férj! ugyan bőséges mentségei 15 évi üldözésnek, zsarnokság- és csalárdságnak!

Mi vádoljuk, hogy megszegte koronázási esküjét, s azt felelik, hogy megőrzé házassági hitét. Vádoljuk, hogy népét a leghevesebb s legszívtelenebb főpapok könyörtelen büntetéseinek engedte át; s a védelem: hogy kis fiát térdére vette s megcsókolta! Megróvjuk, hogy a *Petition of Rights* cikkelyeit megsértette, miután megfontolva

érvényesen ígérte megtartásukat; s értesülünk, hogy szokása volt imádságokat hallgatni reggeli hat órakor. Ilyen érveknek, s a Vandyke képen látható öltözetének, szép arcának s hegyes szakállának köszöni ő — valóban azt hiszszük — leginkább népszerűségét a jelen nemzedéknél.

A mi minket illet, megvalljuk, nem értjük a szokásos phrasist, jó ember, de rossz király. Épen oly könnyen képzelhetünk jó embert és természet elleni atyát, vagy jó embert és hűtlen barátot. Mi az egyén jellemének megítélésénél nem hagyhatjuk tekintet nélkül viseletét az emberi viszonyok legfontosabbikában; és ha e viszonyban önzőnek, kegyetlennek és csalárdnak találjuk, bátrak leszünk őt rossz embernek nevezni, daczára mértékletességének az asztalnál és pontosságának a kápolnában. Meg nem állhatjuk, hogy ne szóljunk pár szót a dologhoz, melyet Károly védői oly örömet vitatnak. Ha, mondják, rosszúl kormányzá népét, legalább elődei példája szerint kormányzá. Ha megsérté kiváltságait, csak azért sérté meg, mert nem voltak pontosan meghatározva. Soha sem terhelték oly elnyomási tettel, melynek ne volna hasonmása a Tudorok évkönyveiben. E pontot Hume oly művészileg dolgozta ki, hogy bámulnók törvényszéki védíratban, míg történelmi munkában gyalázatosnak tartjuk. A felelet rövid, tiszta és határozott. Károly beleegyezett a *Petition of Rights*-ba. Lemondott a nyomasztó előjogokról, melyeket,

mint mondják, elődei gyakoroltak, és lemondott róluk pénzért. Nem volt joga elévült igényeit saját új lemondása ellenében felhozni.

Ezek az okok oly világosak, hogy vitatásuk feleslegesnek látszhatnék. De a kik tudják, mily hamisan magyarázták s mennyire félre értették annak a kornak eseményeit, nem fognak kárhoztatni, hogy a dolgot egyszerűen előadjuk. E dolog egyszerűen előadva a legvilágosabb.

Valóban a parlament ellenei ritkán szeretik e kérdést nagy kiinduló pontjánál kezdeni. Elég nekik, ha némely nagy vétket s nagy dőreséget, melyek közrázkódtatásokkal szükségkép együtt járnak, felmutatnak. Ők siratják Strafford nem érdemelt sorsát. Elátkozzák a hadsereg törvénytelen erőszakoskodásait. Nevetik a szóvivők bibliai neveit. Vezérek, koppasztva megyéjeiket, tönkretett parasztok prédáján dőzsölő katonák, parvenuk, meggazdagodva az elrablott közzsákmányból, s elfoglalva a régi nemesség vendégszerető tűzhelyét s ősi birtokát; fattyuk, kik betörik az egyház szép ablakait; quakerek, méztelen lovagolva a téreken, ötödmonarchicusok, Jézus királyt kiabálva, Agág sorsáról leczkéző agitatorok: mindez, mondják, a nagy zendülés szüleménye.

Ám legyen. Nem aggaszt a felelet. E vádak, lennének bár végetlenül fontosabbak, nem változtatnák meg véleményünket egy oly eseményről, mely egyedül különböztetett meg bennünket

a rabszolgáktól, kik görnyednek a zsarnoki kormánybot alatt. Kétségtelen, hogy sok rosztat szült a polgárháború. De szabadságunk ára volt. A vívmány megérdemelte az áldozatot. A zsarnokság ördögének természete tépni és szaggatni a testet, melyből kiszáll. A folytonos ördögösség nyomora kevésbbé borzasztó-e, mint a rémitő kiűzés vonaglásai? Ha lehetséges volna, hogy egy türelmetlen és önkényes rendszer alatt nevedett nép fölforgathassa azt a rendszert kegyetlenség és dőreség tettei nélkül, az önkényes hatalom ellen vetett gáncsok fele magától elesnék. Kénytelenek lennénk ez esetben elismerni, hogy legalább káros hatást nem gyakorol a nemzet értelmi s erkölcsi jellemére. Mi fájlaljuk az erőszakoskodásokat, melyek a forradalmakkal járnak. Azonban minél hevesebbek az erőszakoskodások, annál bizonyosabbnak tartjuk, hogy a forradalom szükséges volt. Ez erőszakoskodásoknak heve mindig arányban fog állani a nép vadságával s tudatlanságával, s a nép vadsága és tudatlansága arányban a nyomással s lealázással, mely alatt élni megszokott. Így volt ez a mi polgárháborúnkban is. Az egyház s állam fejei csak úgy arattak, a mint vetettek. A kormány megtiltotta a szabad vitatkozást, mindent elkövetett, hogy a népet kötelességeiről s jogairól tudatlanságban tartsa. A visszatorlás igazságos s természetes volt. Ha uralkodóink szenvedtek a nép tudatlansága miatt, csakis azért, mert ők magok

vették el az ismeret kulcsait. Ha vak dühvel támadtatának meg, csak is azért, mert ők hasonló vak engedelmességet követeltek.

Az ilyen forradalmak természete, hogy mindig kezdetökben látjuk a legrosszabbat. Míg nem voltak az emberek egy ideig szabadok, nem tudják hogy használni szabadságukat. Bortermő országok lakói rendesen józanok. Az olyan égalj alatt, hol ritkaság a bor, nagy a mértéktelenség. Az újon felszabadult nép hasonlítható egy Rhénus vagy Xeres mellékén táborozó hadsereghez. Mondják, hogy midőn ily helyzetben lévő katonának módjuk van fék nélkül átengedni magokat ily ritka s költséges élvezetnek, nem lehet egyebet látni részegségnél. De a bőség csakhamar vigyázatra tanít; s miután a bor pár hónapra keresztül napi italuk volt, mértékletesebbek lesznek, mint valaha voltak saját hazájokban. Épen így, a szabadság végleges és állandó gyümölcsei: bölcsesség, mérséklet, elnézés. Közvetlen hatásai gyakran szörnyű vétkek. Összeütköző tévedések, kétkedés a legvilágosabb, dogmatismus a legrejtelmesebb dolgokban. Ellenségei épen e válságban szeretik fölmutatni. Leszaggatják a félig bevégzett épület állványait, s a felvert porra, hulló cserepekre, készületlenszobákra s az egésznek borzasztó rendetlenségére mutatva, megvetéssel kérdik: az ígért pompa s fény hol található? Ha ily nyomorult sophismák győzedelmeskednének, soha sem lenne jó ház vagy jó kormány a földön.

Ariosto csinos regét mond egy tündérről, kit a természet titkos törvénye arra kárhoztatott, hogy bizonyos időszakokban, rút, mérges kigyó alakjában jelenjék meg. Azokat, kik elváltozása alatt bántották, örökre kizárta az általa osztott áldásokból. De azok előtt, kik utálatos külseje daczára szánták s védték, megjelent később saját gyönyörű, mennyei alakjában, kísérté lépteiket, teljesíté minden vágyokat, vagyont hozott házaikba, szerencsét adott szerelmökben s győzelmet harcaikban. Ily szellem a szabadság. Néha egy gyűlöletes féreg alakját ölti magára. Csúszik, szúr. De jaj azoknak, kik iszonyukban taposni merészlik. S boldogok azok, kik el merték fogadni aljas s ijesztő alakjában, mert végre megjutalmazza őket szépsége s dicsősége idejében.

Az újon szerzett szabadság baja ellen csak egy gyógyszer van, és e gyógyszer a szabadság. Midőn a fogoly először hagyja el czelláját, nem tűrheti a napvilágot: képtelen megkülönböztetni a színeket vagy felismerni az arcokat. De az orvosság nem visszaküldeni őt börtönébe, hanem hozzá szoktatni a nap sugaraihoz. Az igazság s szabadság fénye lehet, hogy kápráztatja s megzavarja kezdetben a szolgaság házában félig megvakúlt nemzetet. De csak hadd nézze, s nem sokára képes lesz eltűnni. Pár év alatt az emberek észre térnek. A vélemények túlságos heve csilapszik. Az ellenséges elméletek javítják egymást. Az igazság elszórt elemei megszűnnek küz-

deni s egyesülni kezdenek. Végre a chaosból igazság s rend systemája emelkedik ki. Korunk sok politikusa szemmel látható igazságként állítja fel azt a tételt, hogy egy népnek sem kellene szabadnak lenni, míg nem képes élni szabadságával. Az elv méltó a régi mese bolondjához, ki elhatározta, hogy addig nem megy vízbe, míg úszni meg nem tanúlt. Ha addig kellene az embereknek várni a szabadságra, míg a szolgaságban okosak s jókká lesznek, akkor ugyan örökké várhatnának.

Ezért helyeseljük mi határozottan Miltonnak s a többi jó és bölcs férfiaknak magatartását, kik daczára sok olyannak, mi nevetséges és gyűlöletes volt társaik viseletében, rendületlenül álltak a közszabadság ügye mellett. Nem tudjuk, hogy a költőt személyes részvétellel vádolták volna valaha azon kor bármely gáncsolható kihágásában. Ellenségeinek kedvencz tárgyuk magatartása, melyet a király kivégzését illetőleg követett. Mi azt a hirhedt eljárást semmi esetre sem helyeseljük. — De meg kell vallanunk, igazságot szolgáltatva azon sok kitűnő férfinak, kik hozzájárultak, s különösen azon kitűnő egyéneknek, kik védték, hogy semmi sem lehet képtelenebb, mint a roszalás, melyet az utolsó 160 év lefolyta alatt szokás volt a királygyilkosok ellen szórni. Az egész idő alatt tartózkodtunk alapelvekre való hivatkozástól. Most sem hivatkozunk rájuk. — A forradalom analogiájához

folyamodunk ismét. Mi lényeges különbséget lehet tenni az atyának kivégzése s a fiúnak a trónról való elűzése közt? Melyik az az alkotmányos elv, mely alkalmazható az elsőre s az utolsóira nem? A király nem tehet rosszat. Ha ez így van, akkor Jakab oly ártatlan volt, mint Károly lehetett. A fejedelem tetteiről csak a miniszter felelős. Ha ez igaz, miért nem Jefferyest vették kereset alá, s miért nem tartották meg Jakabot? A király személye szent. Szentnek tekintették Jakab személyét Boynéban? Ágyúzni oly hadseregre, melyben tudva van, hogy ott a király, nagyon megközelíti a király-gyilkolást. Károlyt, s ezt soha sem kellene feledni, oly emberek ítélték halálra, kiket több évi ellenségeskedés elkészerített, s kiket soha egyéb kapcsok hozzá nem kötöttek, mint a melyek többi polgártársaikhoz. Azok, kik Jakabot elűzték trónjáról, kik elcsábították hadseregét, kik elidegeníték tőle barátjait, kik elébb fogolylyá tették palotájában s aztán kiűzték belőle, kik még álmát is megszakították rémhírekkel, kik üzték tüzzel-vassal az ország egyik szélétől a másikig, kik akasztották, négyelték és nyúzták párthíveit s meggyalázták ártatlan örökösét: öcsce s két leánya voltak. Ha mindezt meggondoljuk, el sem tudjuk képzelni, mint lehet, hogy azok, kik november 5-kén hálát adnak istennek, mert szolgáját Vilmost oly csodásan vezérlette s ledöntött minden ellenállást, míg királyunk s kormányzónk

lett: január 30-kán mint képesek félni, hogy a királyi martyr véreért meglátogatja őket s gyermekeiket.

Ismételjük, mi roszalljuk Károly kivégzését, nem azért, mert az alkotmány felmenti a királyt a felelősség alól, tudva, hogy bármily kitűnőek is az ily elvek, kivételt szenvednek; nem is azért, mintha különös érdeket éreznénk jelleme iránt, mert úgy hiszszük, ítélete tökéletes igazsággal festi zsarnoknak, árulónak, gyilkosnak és a köz ellenének: hanem mivel meg vagyunk győződve, hogy ez az eljárás nagyon ártott a szabadság ügyének. Ő, kit ez az eljárás eltiport, fogoly s kezes volt; örököse, kire minden királypárti azonnal átruházta alattvalói hódolatát, szabad vala. A presbyterianusok, kik soha egészen ki nem békülhettek volna az atyával, nem voltak oly mély gyűlölői fiának. A nép nagy tömege is oly érzülettel tekintette ez eljárást, a melyet bármily oktan legyen is, egy kormány sem merhet biztosan sérteni.

De bárha roszalljuk a királygyilkosok viselkedését, a Miltoné egész más színben tűnik fel előttünk. A tett el lőn követve. Nem lehetett meg nem történtté tenni. Az volt a feladat, hogy a baj lehetőleg kisebbíttessék. Megróvjuk a sereg vezéreit, hogy nem engedtek a közvéleménynek; de nem róvhatjuk meg Milont, a miért e vélelményt megváltoztatni óhajta. — Ugyanazon érzés, mely eltartóztatott volna bennünket a tett

elkövetésétől, készített volna, hogy védjük azt, ha már el lőn követve, a szolgaság s babona dühösködései ellen. Óhajtanók a közszabadság érdekében, hogy ne követték volna el, míg a nép roszallotta. De szintén a közszabadság érdekében óhajtottuk volna helyeslését a nép részéről, miután már el volt követve. Ha még kellene valami Milton igazolására, Salmasius munkája megadná. E nyomorúlt munkát méltán tekintik most már azon szókapkodók zajharangjának, kik államférfiaknak akarnak látszani. A férfi híressége, ki megczáfolta, az „Aeneae magni dextra“ teszi mindössze is ismertté a jelen nemzedéknél. Abban az időben másként állt a dolog. Akkor még nem értették egészen, mily nagy tér választja el a pusztán classicai tudóst a politicus bölcselőtől. Az is kétségbe vonhatlan, hogy egy oly kitűnő kritikus nevét viselő értekezésnek, midőn megtámadja a szabad kormány minden alapelvét, ha felelet nélkül marad, nagyon káros hatást kell a közvéleményre gyakorolnia.

Még egy pár szót kívánunk mondani egy másik tárgyat illetőleg, melynél Milton ellenci örömet időznek: magatartását a protector kormányzata alatt. Hogy a szabadság lelkesült papja hivatalt fogad el egy katonai bitorló alatt: első tekintetre kétségtelenül rendkívülinek látszik. De minden körülmény, melybe az ország akkor helyezve vala, rendkívüli volt. Olivér nem közönséges dicsvágygyal bírt. Ő, úgy látszik, soha sem

vágyott önkényes hatalomra. Kezdetben őszintén s férfiasan harczolt a parlament mellett s nem pártolt el tőle addig, míg az nem kötelességeitől. Ha erővel feloszlatá, ezt csak azután tette, miután látta, hogy az a pár tag, ki annyi halálozás, eltávozás, kiüzetés után megmaradt, elsajátítani vágyott a hatalmat, melyet csak zálogba bírt, s Angliára egy velencei oligarchia átkát kívánta hozni. De még így is, erőszak által helyezve az ügyek élére, nem ragadott magához korlátlan hatalmat. Sokkal tökélyesebb alkotmányt adott az országnak, mint minőt akkor bárhol a világon ismertek. A képviseleti rendszert oly módon újítá meg, hogy az még Clarendon lord dicséretét is kicsikarta. Magának, igaz, első helyet követelt a köztársaságban, de alig annyi hatalommal, mint egy hollandi helytartóé vagy amerikai elnöké. Befolyást adott a parlamentnek a ministerek kinevezésében, s átengedte neki az egész törvényhozási hatalmat, még csak vetőt sem tartva fenn magának rendeletei ellen; s nem kívánta a főtisztviselőségben való örökösödést családjá számára. Eddig, úgy hiszszük, ha a korviszonyokat és az alkalmakat, melyek hatalmának növelésére kínálkoztak, igaz szívvel vizsgáljuk, nem veszít, ha Washingtonnal vagy Bolívarral összehasonlítjuk. Ha mérséklete megfelelő mérséklettel találkozik, nincs okunk hinni, hogy átlépte volna a határt, melyet maga elé húzott. De midőn látta, hogy parlamentje kétségbe vonja

a felsőbbbséget, mely alatt összegyűlt, s veszélyben forog, hogy elveszti azt a megszorított hatalmat is, melyet egyéni biztossága múlhatlanúl megkívánt, ekkor, meg kell vallanunk, önkényesebb politikához nyúlt.

Mégis, noha hiszszük, hogy Cromwell szándokai kezdetben becsületesek voltak, noha hiszszük, hogy a nemes pályáról, melyet magának kijelölt, a körülményeknek csaknem ellenállhatlan ereje térítette le, bárha bámuljuk minden párt férfival együtt ragyogó kormányának ügyességét s erejét, nem védünk önkényes és törvénytelen hatalmat még az ő kezeiben sem. Mi tudjuk, hogy a jó alkotmány többet ér a legjobb zsarnoknál is. De úgy tartjuk, hogy azon időben, melyekről szólunk, a vallásos s politikai ellenségeskedések heve állandó s szerencsés intézményeket a lehetlennel határossá tévének. Választani nem Cromwell és a szabadság, hanem csak Cromwell és a Stuartok közt lehetett. Hogy Milton jól választott, senki sem vonhatja kétségbe, ki elfogulatlanúl hasonlítja össze a protectoratus s a következő harmincz év eseményeit, melyek a legsötétebbek és leggyalázatosabbak az angol évkönyvekben. Cromwell, habár rendetlen módon, egy bámulatos rendszer alapját veté meg. Soha azelőtt nem élvezték a vallás s vitakozás szabadságát nagyobb mértékben. A nemzeti becsületet soha jobban nem tartották fen kívülöldön, soha a törvényszékeket nem töltötték

be jobban otthon. És ritkán hívta fel bármily ellenállás, ha nem fajult épen nyílt zendüléssé, a szabadelvű s nagylelkű bitorló boszuját. — Az általa alapított intézmények, a mint az *Instrument of Government*, *Humble Petition* és *Advice*ben megírva, kitünők valának. — Igaz, gyakorlata sokszor eltért az intézmények elméletétől. De ha pár évvel tovább él, valószínű hogy intézményei túlélik s önkényes gyakorlata vele hal meg. Hatalmát nem szentesíték régi előítéletek. Csak nagy személyes tulajdonai tarták fenn. Ennélfogva keveset lehetett félni egy második protectortól, ha az nem egy második Cromwell Olivér. A halálát követő események legtökéletesebben igazolják azokat, kik tekintélyét föntartani igyekeztek. Halála a társadalom egész alakját feloszlata. A hadsereg a parlament ellen, a parlament különböző testei egymás ellen keltek fel. Secta secta ellen dühöngött, párt párt ellen ármánykodott. A presbyteriánusok hevőkben boszút állni az independenseken, feláldozták saját szabadságukat s elhagyták minden régi elvöket. A nélkül, hogy csak egy tekintetet vessenek a multra, csak egy zálogot kérjenek a jövőre, szabadságukat a legledérebb s szívtelegebb zsarnok lábaihoz dobták.

Aztán jöttek azok a napok, melyek pirulás nélkül nem említhetők, napjai a szolgaságnak hűség és érzékiségnek szerelem nélkül, a törpe talentumok s óriás vétkek, a hideg szív s korlá-

tolt ész paradicsoma, aranykora a gyáva, bigot és rabszolgának. A király meghajlott vetélytársa előtt, hogy népét taposhassa, Francziaország alkirályává törpült s gyalázatos készséggel rakta zsebre lealacsonyító sértéseit s még lealacsonyítóbb aranyát. Kéjhölgyek édelgései s bohócok tréfái intézték az állam politikáját. A kormánynak épen elég ügyessége volt a csalásra, épen elég vallása az üldözésre. A szabadság minden vigyorgó udvaroncز gúnytárgyává s minden hízogó decan Anathema Maranathájává lett. Károly és Jakab, Belial és Moloch minden magas polczon istenként tiszteltetének; s Anglia e fajtalan és kegyetlen bálványokat legjobb s legbátrabb gyermekeinek vérével táplálta. Vétek vétket követett és gyalázat gyalázatot, míg nem a faj, elátkozva isten és emberektől, másodízben üzeték el, hogy vándoroljon a föld színén, hogy a nemzeteknél közmondás legyen és fejcsóválás.

Legtöbb megjegyzésünk, melyet eddig Milton nyilvános jellemére tettünk, rá csak mint egy nagy test egyik tagjára alkalmazható. Folytatjuk, hogy elmondhassunk néhány oly sajátságot, mely megkülönbözteti kortársaitól. S e célból szükséges egy rövid pillantás a pártokra, melyekre a politikai világ akkor oszlott. Előre kell bocsátanunk, hogy megjegyzéseinket csak azokra szándokunk alkalmazni, kik őszinte meggyőződésből ragaszkodtak egyik vagy másik

részhez. A közrázkódások napjaiban minden pártot, mint egy keleti hadsereget, követ egy tömeg tábornokisérő, haszontalan s szívtelen csőcselék, kik körülrajongják útvonalukat, azon reményben, hogy védelmök alatt valamit elkaphatnak, de elhagyják a csata napján s gyakran segítenek kiirtásán vereség után. Angliában abban a korban, a melyikről szólunk, bőségben voltak önző és állhatatlan politikusok, kik átvitték minden emelkedő pártra támogatásukat, kik megcsókolták a király kezét 1640-ben s arczul köpték 1649-ben, kik egyenlő hévvel ujjongtak Cromwell felavatásán a Westminster-Hallban, s midőn felásták, hogy Tyburban felakaszszák, kik bornyúfejet ettek vagy tölgyágakat tűztek fel, a mint a körülmények változtak, minden legkisebb szégyen vagy ellenszenv nélkül. Ezeket kihagyjuk előadásunkból. Mi a pártokról becslésünket azokról vesszük, kik igazán megérdemlik, hogy pártfeleknek neveztessenek.

A puritánokról akarunk először szólani, kik talán a legkülönösebb testületet alkották, melyet a világ valaha látott. Jellemök gyűlöletes s nevetéses része a felszínen fekszik. Futásban is olvasható; figyelmes s malitiosus észlelők nem is hiányoztak, hogy azt megjelöljék. Sok éven át a restauratio után mértéktelen gáncs és gúny tárgyai valának. Ki voltak téve a sajtó s színpad legnagyobb féktelenségének oly időben, midőn sajtó s színpad a legféktelenebbek voltak. Nem

voltak tudósok; mint testület népszerűtlenek voltak; nem védheték magokat s a közönség nem akarta őket pártfogásába venni. Átengedték őket tartalék nélkül a satira s drámairó gyöngéd irgalmának. Öltözetök kérkedő egyszerűsége, savanyú arcuk, éles orrhangjok, feszes állásuk, hosszú asztali könyörgésök, héber neveik, a bibliai mondatok, melyeket minden alkalommal beszédjükbe szőttek, megvetésök az emberi tudományok s utálatuk a művelt időtöltés iránt valóban jeles prédái voltak a nevetőknek. De a történet philosophiáját nem egyedül a nevetőktől lehet megtanulni. S annak, ki e tárgyhoz közelít, gondosan kell őrizkednie azon hatalmas nevetségesnek befolyásától, mely már annyi kitűnő író félrevezetett.

„Ecco il fonte del riso, ed ecco il rio
Che mortali perigli in se contiene:
Hor qui tener a fren nostro desio,
Ed esser cauti molto a noi conviene.“*

Azok, kik ellenállásra serkenték a népet, kik intézkedéseit hosszú évek során át vezették, kik a legreménytelenebb anyagból a legszebb hadsereget alkoták, melyet Európa valaha látott, kik letapodtak királyt, egyházat és aristocratiát, kik a hazai lázadás és zendülés rövid időközeiben az angol nevet félelmessé tették minden nemzet előtt a földszínén, nem voltak mindennapi rajongók. Esztelenségeik legnagyobb része csak

* Ime a nevetség forrása, és itt a folyó, mely halálos veszélyt rejt magában; tartsuk féken vágyunkat, nagyon szükséges óvatosoknak lennünk.

külső jelvény vala, milyenek a szabadkőművesek jelei vagy a barátok ruházata. Sajnáljuk, hogy e jelvények nem voltak vonzóbbak. Sajnáljuk, hogy a testület, melynek bátorsága s tehetségei iránt az emberiség annyi megbecsülhetlen kötelezettséggel tartozik, nem bírt azon magas elegantiával, mely I. Károly némely párthívét kiűntetvé, vagy a könnyű műveltséggel, melyről II. Károly udvara híres volt. De ha választanunk kell, Bassanioként a darabban, elfordulunk a tetűs szekrénytől, mely csak a Halál s Bolond fejét tartalmazza, s megállapodunk az egyszerű ónládánál, mely kincseket rejt.

A puritánok oly emberek voltak, kiknek lelkiüetök sajátságos jellemet nyert a felsőbb lények s örök érdekek mindennapi szemléletétől. Nem elégedvén meg egy mindent kormányzó gondviselés általános elismerésével, rendesen minden eseményt a mindenható akarátának tulajdonítának, kinek hatalmára túlnagy, figyelmére túlkicsiny semmi nem volt. Ismerni őt, szolgálni, örvendeni neki: volt létök nagy czélja. Megvetéssel dobták el a szertartásos tiszteletet, melylyel más secták a lélek tiszta imádását helyettesítették. A helyett, hogy alkalmilag villanjon szemökbe homályos fátyolon át az istenség, buzogtak merően tűrhetlen fényébe nézhetni s színről színre közlekedni vele. Innen eredt nálók a földi méltóság megvetése. Az emberiség legnagyobbja s legkisebbje közti különbség el látszék

tünni, a határtalan közzel hasonlítva össze, mely az egész fajt tőle választá el, kire szemök állandóan függesztve volt. Nem ismertek el más jogot a felsőbbbségre, csak kegyelmét, s bízva e kegyelemben, megveték a világ minden talentumát s méltóságát. Ha nem ismerték a bölcselők s költők műveit, nagy jártasságuk volt az isten oraculumaiban. Ha neveik nem voltak a címerezsek lajstromában találhatók, feljegyezvék az életkönyvében. Ha lépteiket nem kísérte szolgák fényes sora, szolgáló angyalok legiója örködött felettök. Palotáik nem kézzel épített házak voltak, diademjeik soha sem hervadandó dicskoronák. A gazdagra s ékesen szólóra, a nemesre és papra megvetéssel néztek le: mert gazdagnak tarták magokat drágább kincsekben, ékesen szólónak magasztosb nyelven, nemesnek egy korábbi teremtés jogainál fogva. A legcsekélyebb köztök oly lény volt, kinek sorsában rejtelmes és borzasztó fontosság feküdt, kinek legkisebb tettére aggodó érdekekkel néztek a világosság s sötétség szellemei, kik rendeltetének, mielőtt menny és föld teremtvé voltak, oly üdv élvezetére, mely tartani fog, midőn menny és föld elenyésznek. Események, melyeket rövidlátó politikusok földi oknak tulajdonítanak, ő érette rendeltetének. Országok ő érette emelkedtek, virágoztak s hanyatlottak. A mindenható ő érte nyilvánítá akaratát az evangelista tolla s a próféta lantja által. Nem közönséges sza-

badító ragadta ki a nem közönséges ellen kezei közül. Nem földi kín verejtéke, nem földi áldozat vére váltá meg. Ő érte borult el a nap, repedtek meg a sziklák, támadtak fel a halottak, borzadott el az egész természet haldokló istene kínjain.

Igy a puritán két különböző emberből volt alkotva, egyik egész önalázás, vezeklés, hála, szenvedély; a másik büszke, nyugodt, hajthatlan, okos. Porba alázta magát teremője előtt, de egy király nyakára hágott. Vallásos elvonultságban, vonaglás, sóhajtás, könnyek közt imádkozott. Félőrültté vált dicső s rémületes látványaitól. Hallotta az angyalok hárfáját, vagy az ördög kísértő suttogását. Pillanatra üdvözítő látvány fénysugára lövelt reá, majd kiáltva ébredett egy örökké tartó tűz álmából. Vaneként az ezer éves kormány pálczájával hitte magát megbizottnak. Fleetwoodként felkiáltott lelke keserűségében, hogy istene elrejté arcát előtte. De ha a tanácsban foglalá el székét, vagy hadra övezte kardját, a lélek e viharos rázkódásai nem hagytak észrevehető nyomot. Azok, kik csak esetlen arcát látták az áhítatosnak s nem hallának egyebet tőle mint sohajt, siránkozó hymnust, nevezheték. De azoknak kevés okuk volt nevetni, kik a tanácssteremben vagy a csatatéren találkoztak vele. Ezek a rajongók oly higgadt ítéletet, rendithetlen határozottságot vittek a polgári s katonai ügyekbe, hogy némely író összefér-

hetlennek találta vallásos buzgalmukkal, a minek pedig legtermészetesebb következményei valának. Érzelmök bensősége egy tárgyban: nyugodttá tette őket minden másban. Egyetlen elnyomó érzés alávetett magának szánalmat, gyűlöletet, dicsvágyat, félelmet. A halál megszűnt előttök félelmes s az öröm bájos lenni. Mosolyogtak és sírtak, gyönyörködtek és aggódtak, de nem e világ dolgai felett. A rajongás stoikusokká tette őket, megtisztította lelküket minden aljas szenvedélytől s előítélettől, s a veszély és romlás befolyása fölé emelte. Vezetheték őket néha oktan cél követésére, de soha oktan eszköz választására. Ők mint Artegál vasembere, Talus cséplőjével jártak a földön, lezúzva s tapodva az elnyomókat, emberi lények közé vegyültek, de nem volt részök az emberi gyarlóságokban, érzéketlenek lévén, fáradság, öröm, fájdalom iránt, egy fegyverrel sem valának sérthetők, egy akadály sem volt legyőzhetlen előttök.

Ilyennek hiszszük a puritán jellemét. Látjuk szokásai botorságát. Nem tetszik házi életök komor borúja. Elismerjük, hogy ezek rugékonyságának ártott az oly dolgok felett való megfeszítés, melyek túl magasak, hogysem halandó által elérhetők lehessenek; s tudjuk, hogy dacára a katholicismus elleni gyűlöletöknek, nagyon is gyakran estek legroszabb vétkeibe, minők türelmetlen és túlzott szigor; tudjuk, hogy voltak remetéik s keresztjáraik, Dunstan s

De Montfortjaik, Domokos s Escobárjaik. De ha minden körülményt tekintetbe veszünk, nem habozunk őket bátor, bölcs, becsületes és hasznos testületnek nyilvánítani.

A puritánok a polgári szabadság ügyét főleg azért tevék magokévá, mert az a vallás ügye volt. Volt egy más párt, épen nem számos, de kitünve tudomány s ügyesség által, mely nagyon különböző elvekből munkált össze velök. Azokról szólunk, kiket Cromwell pogányoknak szokott nevezni, oly férfiak, kik az akkori idők szólásmódja szerint kétkedő Tamások vagy gondtalan Galliók valának a vallás tárgyait illetőleg, de a szabadság szenvedélyes imádói. Feltüzelve a régi irodalom tanulmányozása által, hazájokat bálványukul, s magoknak Plutarch hőseit állíták fel követésre. Úgy látszik, hasonlítottak némileg a francia forradalom Brissotistáihoz. De nem igen könnyü megkülönböztető vonalat húzni köztök s ájtatos társaik közt, kiknek hangját s modorát néha szükségesnek találták negédelni, s néha, valószínűleg észrevétlenül, elsajátíták.

Most a royalistákhoz jövünk. Azon leszünk, hogy úgy szóljunk rólok, mint ellenfeleinkről: egész nyíltsággal. Nem akarunk egy egész pártot a lovászok, játékosok és brávók vétkeivel s aljasságával terhelni, kiket a féktelenség s rablás reménye Whitefriars odúiból Károly zászlaja alá csöditett, s kik meggyalázták társaikat kihágásaikkal, melyeket a parlamenti hadsereg szí-

gorúbb fegyelme soha sem túrt. Mi kedvezőbb példányt választunk. Bár azt hisszük, hogy a király ügye a babona s zsarnokság ügye volt, meg nem állhatjuk, hogy ne gyönyörködjünk az öreg, becsületes lovagok jellemében. Nemzeti büszkeség érzetével hasonlítjuk őket azokhoz az eszközökhöz, melyeket más országok zsarnokai kényszerítvék használni, a némákhoz, kik előszobáikban tolonganak, a janicsárokhoz, kik kapuikban állnak őrt. A mi royalista földieink nem voltak szívtelen, lőgérező udvaroncok, meghajolva minden lépten, s vigyorogva minden szóra. Nem csupán egyenruhába öltöztetett romboló gépek, kikbe bele verik az ügyességet, s kiket bátorságra mámorítanak, kik védnek szeretet, pusztítanak gyűlölet nélkül. Szabadság vala hódulatukban, nemesség magában lealacsonyulásukban. Mély volt bennök az egyéni függetlenség érzete. Félre valának ugyan vezetve, de nem aljas vagy önző indokoktól. Szánalom s regényes becsület s a gyermekkor előítéletei s a történelem tiszteletes nevei varázst vetettek rájuk, oly hatalmast, mint a Duessáé, s mint a veres kereszt lovag, azt hitték, hogy sértett szépért csatáznak, míg egy ravasz útálatos boszorkányt védtek. Valóban ők alig tekintettek a politikai kérdés érdemére. Nem a hitszegő király vagy türelmetlen egyházért harcolának, hanem a régi zászlóért, mely oly sok csatában lobogott atyáik fejei fölött, s az oltárért, mely előtt aráik kezét

nyerék el. Bárha semmi nem lehet hibásabb politikai véleményöknél, ők ellenfeleiknél sokkal nagyobb mértékben fel voltak ruházva azokkal a tulajdonokkal, melyek a magánélet bájait alkotják. A kerek asztal sok hibájával sok volt benne erényeiből is, udvariasság, nagylelkűség, igazmondás, gyöngédség és tisztelet a nők iránt. Tudományuk mélyebb s műveltebb a puritánokénál. Modoruk megnyerőbb, kedélyök nyájasabb, izlésök finomabb s háztartásuk vidámabb vala.

Milton a leírtuk osztályok egyikéhez sem tartozott szorosán véve. Nem volt puritán. Nem volt szabad szellem. Nem volt royalista. Jellemében minden párt legnemesebb tulajdonai következtek öszhangzó egységbe. A parlamenttől s az udvartól a titkos összejöveletekből s góth kolostorokból, a kerek fejek sötét és síri köréből s a vendégszerető lovag karácsonyi lakmározásából kiválasztott s magába vett természete minden nagyot és jót, míg megvetette mindazon aljas sártalmas alkatrészeket, melyek e finomabb elemeket beszennyezék. Hasonlóan a puritánokhoz, úgy élt, „mint a ki mindig nagy mestere szemei előtt van“. Mint azok, szemeit folyvást a mindenható bíró s örök jutalomra függeszté. S innen sajátította el tőlök a külkörülmények megvetését, állhatatosságot, nyugalmat s hajthatlan határozottságot. De a leghiggadtabb kétkedő, a legprofánabb gúnyoló sem volt tökéletesebben ment őrjöngő csalódásaik, nyers modoruk, nevetséges

szólásmódjok, tudomány s örömök iránt érzett megvetések s ellenszenvök ragályától. Egész lelkéből gyűlölve a zsarnokságot, meg voltak benne mindazon becsülésre méltó s díszes tulajdonok, melyeket csaknem egészen a zsarnokság pártja egyedárúsított. Nem volt senkinek erősb érzéke az irodalom becse, finomabb ízlése az elegáns időtöltések, lovagiasb gyöngéd érzése a becsület s szerelem iránt. Habár gondolkozása democraticus volt, ízlése s társasága inkább öszhangzot tak a monarchiával s aristocratiával. Ő mindazon érzületek befolyása alatt állott, melyek a daliás lovagokat félrevezették. De ez érzületeknek ura, s nem szolgálja volt. Mint Homér hőse, élvezte a bűvölet minden gyönyörét, de nem volt elbűvölve. Figyelt a syrenek dalára, de tova suhant a nélkül, hogy a végzetteljes partokhoz csábíttassék. Izlelé Cyrce serlegét, de biztos ellenmérget viselt magánál hatása, igéző édessége ellen. Az illusiók, melyek elbájolták képzeletét, soha sem gyengíték okoskodó erejét. Az államférfi biztosságban vala a fény, regényesség és ünnepélyesség előtt, mely a költőt elragadta. Mindenki, ki összehasonlítja a főpapságról irt értekezésben kimondott nézeteit *Penseroso* kitűnő soraival az egyházi építészet és zene felett, melyek egy időben jelentek meg, érteni fog bennünket. Ez oly ellenmondás, mely minden más dolognál jobban emeli jellemét becsülésünkben, mert mutatja, mennyi magán ízlést és érzést kellett feláldoznia,

hogy azt tegve, mit emberiség iránti kötelességének tartott. Ez igazán a nemes Othello küzdése. Szíve ellágyul, de keze szilárd. Semmit sem gyűlöletből, mindent a becsületért tesz. Megcsókolja a bájos hűtlent, mielőtt megöli.

Az, mitől Milton nyilvános jelleme legnagyobb s kitűnőbb fényét nyeri, még ezután említendő meg. Midőn a hitszegő királyt s üldöző hyerarchiát törekedett megbuktatni, akkor másokkal közösen működött. De a szabadság legnemesebb, s akkor legkevésbé értett neméért, az emberi ész szabadságáért vívott csatának dicsősége egészen őt illeti. Ezrek, tízezrek kortársai közt emeltek szót a hajópénz és csillagkamra ellen; de valóban kevesen voltak, kik az erkölcsi s értelmi szolgaság borzasztóbb szakait s az egyéni ítélet bilincstelen gyakorlatából származandó jótéteményeket megértették. Ezek a tárgyak, melyeket Milton helyesen tartott a legfontosabbaknak. Ő azt óhajtotta, hogy a nép ép úgy maga gondolkozzék magának, mint maga veti ki adóját, s ép úgy szabadíttassék fel az előítéletek, mint Károly uralma alól. Tudta, hogy azok, kiknek figyelmét legjobb szándokuk mellett kikerülte a reformterv, s kik megelégedtek a király lealázásával s a roszakarók bebörtönzésével, úgy cselekedtek, mint a gondatlan testvérek saját költeményében, kik hevőkben, hogy elszéleszszék a varázsló kíséretét, elhanyagolták a fogoly megszabadításának módjait. Csak a győzelemre gon-

doltak, midőn a varázs megszüntetésére kell vala gondolniok.

„Oh, ye mistook! Ye should have snatched his wand
And bound him fast. Without the rod reversed,
And backward musters of dissevering power,
We cannot free the lady that tith here
Bound in strong fetters fixed and motionless.“*

Visszasan olvasni az ígéretet, megfordítani a vesszőt, eltépni a köteléket, mely az elámúlt népet a varázs székéhez kötötte, ez volt Milton nemes törekvése. Ide irányult egész nyilvános élete. Ezért egyesült a presbyteriánokkal, ezért hagyta el őket. Küzdött veszélyes harcaikban, de megvetéssel fordult el dölyfös diadalmuktól. Láta hogy ők, épen mint azok, kiket legyőztek, ellenségei a gondolat szabadságának. Ennélfogva az independensekhez fordult, s felszólította Cromwellt, törje meg a százados bilincset s mentse meg a szabad lelkiismeretet a presbyterian farkas talpaitól. Ugyancsak e nagy cél szempontjából támadta meg a censura rendszerét azon magasztos értekezésben, melyet minden államférfinak jegyként kellene viselni kezén s mint homlok-kötőt szemei közt. Támadásait rendesen nem annyira egyes visszaélések, mint azon mélyen

* Óh, ti hibáztatok! El kell vala ragadnotok bűvesszejét s megkötnöni erősen őt. Ha meg nem fordítjátok a vesszőt s visszafelé nem mormogjátok a feloldó ígéretet, nem szabadithatjuk ki az erős bilincsekbe verve mozdulatlanul itt ülő delnőt.

fekvő hibák ellen irányzá, melyeken majdnem minden visszaélés alapszik: szolgai tisztelet magasan álló férfiak iránt, s oktalan félelem az újtásoktól.

Hogy sikerebben rázhassa meg a lealacsonyító nézetek alapját, magának mindig a legmerészebb írói szerepet választá. Soha sem jött az utóhaddal, midőn a sáncz be volt véve, a rés meg volt mászva. Ő az elveszett állomásra tört elő. A változások kezdetekor páratlan eréllyel s ékesszólással írt a püspökök ellen. De midőn véleményének győzelme már valószínűnek látszék, más tárgyra ment át s a főpapságot az írók csoportjára hagyta, kik most siettek insultálni a bukó pártot. Nincs veszélyesebb vállalat, mint az igazság szövétnekét oly sötét és fojtó barlangba vinni, hova világosság még soha sem hatott. De Miltonnak szándoka s kedve volt keresztül hatni az ártalmas gőzön s dacolni a rémítő explosióval. Azok, kik leginkább roszalják gondolkozását, kénytelenek tisztelni a rendületlen bátorságot, melylyel hozzá ragaszkodik. Rendesen másoknak engedte át az érdemet, hogy magyarázzák s védjék népszerű részét vallásos és politikai hitének. Ő azok mellett szólalt fel, melyeket honfitársai nagy része elvetett mint vétkeket, vagy kigúnyolt mint különösöket. Megtámadta a nevelés uralkodó rendszerét. Fényes és üdvös pályája hasonlított a világosság s termékenység istenéhez.

Nitor in adversum ; nec me, qui caetara, vincit
Impetus, et rapido contrarius evehor orbi.

Sajnálatos, hogy napjainkban Milton prózáját oly keveset olvassák. Mint compositiók megérdemlik minden ember figyelmét, ki meg akar ismerkedni az angol nyelv egész erejével. Oly helyekben bővölködnek, melyekkel összehasonlítva Burke legszebb műszónoklatai jelentéktelenségbe sülyednek. Valóságos aranykötet. A stílus feszes a pompás himzéstől. Még az *Elveszett paradicsom* első könyveiben sem emelkedik a nagy költő soha magasabbra, mint azon részeiben vitatkozó műveinek, melyekben érzelmei a tusa által izgatva, utat találnak az áhitatos és lyrai elragadtatás kitöréseinek. Az, hogy saját fönséges nyelvét kölcsönözzük, — „hétszeres kara a halleluják és hárfa-symphoniáknak“.

Szándokunk volt részletesebben tekinteni e műveket, taglalni a nyelv sajátságait, hosszasan mulatni az *Areopagitica* magasztos bölcseségénél s az *Iconoclast* erőteljes retorikájánál, s kijelölni néhányat azon pompás helyekből, melyek a *Treatise of Reformation* és az *Animadversions on the Remonstrantban* jönnek elő. De a hosszóság, melyre jegyzeteink sora máris kinyúlt, ezt lehetlenné teszi.

Végeznünk kell. S mégis, alig tudunk megválni e tárgytól. A napok, melyek közvetlen követik Milton ez ereklýjének közzétételét, mintegy kiválnak s különösen emlékének szentelvek.

S alig ér bennünket megrovás, ha ez ünnepén oltáránál időzünk, bármily értéktelen is az áldozat, mit ott felmutatunk. Míg e könyv asztalunkon fekszik, az író kortársának képzeljük magunkat. Száz ötven évvel varázsoltatunk vissza. Csaknem azt hisszük, hogy meglátogatjuk kisded lakában; hogy látjuk őt ülni orgonájánál a színevesztett zöld függönyök alatt, hogy felfoghatjuk szemeinek gyors pillantását, melyek hasztalan keresik a napvilágot, hogy olvassuk nemes arcának vonásaiban dicsősége s szenvedései büszke és szomorú történetét. Képzeljük magunknak a halotti csendet, melyben figyelni legcsekélyebb szavára, a szenvedélyes tiszteletet, melylyel elébe térdelnénk kezére borúlni és sírni felette, a buzgóságot, melylyel igyekeznénk vigasztalni, ha ugyan ilyen szellemnek szüksége volna vigasztalásra egy tehetségei s erényeire érdemetlen kor elhanyagolása miatt, a hevet, melylyel leányai vagy quaker barátja Elwooddal vetekednénk a kiváltságért olvasni Homért neki, vagy leírni a halhatatlan hangokat, melyek ajkairól folynak.

Ezek talán dőre érzések. De nem tudjuk szégyelni, ha az, mit írtunk, bármi kis mértékben hasonló érzéseket költene más lelkekben. Nem igen szoktunk bálványozni se élő, se halottat, s azt hisszük, nincs bizonyosabb jele a gyöngé és rossz rendezett észnek, mint az a hajlam, melyet jobb név hiányában bátorkodunk Boswellism-usnak keresztelni. De van egy pár jellem,

mely megállta a legszigorúbb vizsgálatot és legszigorúbb próbákat, melyet megkísértének a kohóban s tisztának bizonyúlt, megmérték a mérlegben, s nem találtatott könnyünek, melyet valódi értékűnek nyilvánított az emberiség közmegegyezése, mely láthatólag meg van jegyezve a mindenható képével s köriratával. E nagy férfiakat, úgy hiszszük, tudjuk hogyan kell becsülni, s ezek közé tartozott Milton. Könyveinek látása, nevének hangzása kedves előttünk. Gondolatai hasonlítanak azokhoz a mennyei gyümölcsökhöz s virágokhoz, melyeket Massinger martyr szüze küldött a földre a paradicsom kertjeiből, s melyek más föld terményeitől nemcsak díszesebb virágzás s nagyobb édesség által különböznek, hanem csodás erősítő s gyógyító hatásuk által is. Nemcsak gyönyörködtetnek, hanem fölemelnek s megtisztítanak. S nem is irigyeljük azt, ki tanulmányozhatja akár életét, akár iratait, a nagy költő s hazafinak a nélkül, hogy versenyezni ne törekedjék, nem ugyan a magasztos művekkel, melyekkel lángelméje gazdagítja irodalmunkat, hanem a buzgósággal, melylyel a közjóért munkált, az állhatatossággal, melylyel minden magán szerencsétlenséget túrt, a magas megvetéssel, melylyel kísértésre és veszélyre tekintett, a halálos gyűlölettel, melyet bigottok s zsarnokok ellen táplált, s a makacs hűséggel, melylyel hazájához és jó híréhez ragaszkodott.

Bp. 1841. évi kiadás

A FRANKLIN-TÁRSULAT

magyar irodalmi intézet kiadásában Budapesten (egyetem-
uteza 4. sz.) megjelentek és kaphatók:

IRODALMI KINCSTÁR.

Egy-egy kötet füzve	70 kr.
<i>Kék vászonba díszesen kötve</i>	1 frt.
Csinos szekrényben a 12 kötet	15 frt.

1. Népda­lok Petőfi Sándor arczképe­vel.
2. Románczok. Vörösmarty M. arczképe­vel.
3. 4. Magyar balladák könyve. Arany János arczképe­vel.
2 kötet.
5. 6. Külföldi lant. Magyar költők műfordításai. 2 kötet.
7. Emlékkönyv. A legjelesebb magyar költők szemén-
szedett mondatai.
8. Epigrammák.
9. 10. Szerelem dalnokai. Válogatott gyűjtemény. 2 kötet.
11. 12. Életiskola. Gyöngymondatok, arany igazságok
remekírók munkáiból 2 kötet.

A FRANKLIN-TÁRSULAT

magyar irodalmi intézet kiadásában Budapesten (egyetem-
utca 4. sz.) megjelentek és kaphatók:

MAGYAR REMEKIRÓK.

Egy-egy kötet füzve	70 kr.
<i>Vörös vászonba díszesen kötve</i>	1 frt
Csinos szekrényben a 12 kötet	15 frt.

1. Kisfaludy Sándor. A kesergő szerelem, a költő arczképével.
2. Kisfaludy Sándor. A boldog szerelem.
3. Kisfaludy Károly költeményei, a költő arczképével.
4. Kazinczy Ferencz költeményei, a költő arczképével.
5. Kisfaludy Sándor. Gyula szerelme.
6. Csokonay Mihály válogatott versei, a költő arczképével.
7. Katona. Bánk bán, a költő arczképével.
8. Kölcsey Ferencz versei, a költő arczképével.
9. 10. Zrinyi szigeti veszedelme, a költő arczképével,
2 kötet.
11. 12. Garay János, Szent László. Történeti költemény.
2 kötet.

A Franklin-Társulat magyar irodalmi intézet kiadásában Budapesten (egyetem-utca 4-dik sz.) megjelent és kapható

KIS NEMZETI MUZEUM.

Egy-egy kötet borítékba fűzve 50 kr.

1. **A magyar dalmok.** A legszebb dalok, románczok, s balladák gyűjteménye. Harmadik kiadás.
2. és 3. **Kisfaludy Károly válogatott munkái.** Két kötetben. I. Versek és elbeszélések. II. Színművek.
4. **Regegyöngyök.** Jósik a M. legszebb beszélyeiből.
5. **Robinson Crusoe élete és kalandjai.** Angol után átdolgozva 114 képpel.
6. **Tündérmesék.** A legkedveltebb gyűjteményekből összeállítva.
7. **Boldogháza.** Buzdító és oktató történet. 36 képpel.
8. **Magyar népdalok.**
9. **Magyar hősköltemények.**
10. **Abafi.** Regény írta Jósika Miklós.
11. és 12. **Magyarország története a legrégibb időktől korunkig.** Két kötetben.
13. **Kisfaludy Sándor válogatott munkái.**
14. **Történeti adomák és jellemrajzok.**
15. és 16. **Jókai Mór válogatott beszélyei.** Két kötetben.
17. és 18. **A szabadság hősei és vértanúi.** Írta Kuliffay Ede. Két kötetben.
19. **Kölcsey Ferencz válogatott munkái.**
20. **Tréfás versek.** Humorgyöngyök, gyönyörködtető gyűjt.
21. **Csokonai Vitéz M. Válogatott versei.**
22. **Franklin élete.** Írta Mignet. Fordította de Gerando Attila.
23. és 24. **Mathews Vilmos. Hogyan boldogulunk?** Fordította és megjegyzésekkel ellátta Polygén. Két kötetben.
25. és 26. **Fáy András. Mesék és aphorismák.** Két kötet.
27. 28. és 29. **Boross Mihály. Válogatott kisebb munkái.** Három kötetben.
30. és 31. **Vértessy A. Ujabb beszélyei.** Két kötetben.
32. **Simons Tivadar. Az ősrómai időkből.**
33. és 34. **Kane a sarkutazó.** Dr. Kane E. K. műve után. Két kötetben.
35. és 36. **Erintkezés az emberekkel.** Írta Br. Knigge A. Fordította Nagy István. Két kötet.
37. **Erdély története.** Az ősidőktől korunkig. Egybeállítá Kuliffay Ede.
38. **Verne Gyula, híres utazók és híres utazások története ford.** Vértesi Arnold.

OLCSÓ KÖNYVTÁR.

Szerkeszti

GYULAI PÁL.

1. Csokonai Vitéz Mih. Dorottya.	20 kr.
2. Bret Harte kaliforniai beszélei.	40 kr.
3. Kölcsey Ferencz elbeszélései.	20 kr.
4. Macaulay T. B. Machiavelli. Angolból fordította B. P.	20 kr.
5. Kerényi Frigyes összes költeményei. 1840–1851.	60 kr.
6. Sandeau Gyula. A montsabreyi kastély. Beszély.	20 kr.
7. Kármán József. Fanni hagyományai. Beszély.	20 kr.
8. Sollohub gróf. Előkelő világ. Orosz beszély.	30 kr.
9. Szigligeti Ede. Liliomfi. Eredeti vigjáték.	20 kr.
10. Dickens Károly. Karácsonyi ének.	30 kr.
11. Gogol Miklós. Beszélyek az orosz életből.	20 kr.
12. Chateaubriand. Atala. Francziából ford. Csiky K.	20 kr.
13. Tennyson Alfréd. Király-idyllek.	20 kr.
14. Macaulay T. B. Lord Bacon. Angolból ford. B. P.	40 kr.
15. Kemény Zsigmond. Szerelem és hiúság. Beszély.	30 kr.
16. Hugo Victor. Hernani. Szomorujáték.	30 kr.
17. Kölcsey Ferencz válogatott szónoki művei.	60 kr.
18. Jósika Miklós b. Egy igaz ember. Beszély.	20 kr.
19. Conscience H. A szegény nemes. Flamand beszély.	40 kr.
20. Pope S. A műbirálatról. Tanköltemény.	20 kr.
21. Pálffy Albert. Egy kastély az erdőben. Beszély.	20 kr.
22. Boissier Gaston. Virgil. Fordította Végh Arth.	30 kr.
23. Sollohub gróf. A gyógyszerészné. Beszély.	20 kr.
24. Macaulay T. B. Milton. Angolból fordította B. P.	20 kr.
25. Goethe. Iphigenia Taurisban. Dráma.	30 kr.
26. Beaumarchais. Figaró házassága. Vigjáték.	50 kr.
27. Gyulai Pál. A vén színész. Beszély.	20 kr.
28. Stifter Adalb. Brigitta. Beszély.	20 kr.
29. Gauthier Th. A lélekcseré. Regény.	30 kr.
30. Macaulay T. B. Byron. Angolból fordította B. P.	20 kr.
31. Jerrold Douglas. Zsák Mór. Beszély.	30 kr.
32. Eynaud A. Ferizade dala. Beszély.	20 kr.
33. Czuczor Gergely népies költeményei.	30 kr.

OLCSÓ KÖNYVTÁR.

34. Prescott H. E. Schäffer Magdalena. Beszély.	40 kr.
35. Sayous E. A mongolok betörése Magyarországra.	20 kr.
36. Zichy Antal elbeszélései.	30 kr.
37. Quintus Horatius Flaccus. A költészetéről.	20 kr.
38. Flegler S. A magyar történetírás történelme. Sayous E. A magyar történelem kútforrásai.	60 kr.
39. Sand György. Az ördög-mocsár. Beszély.	30 kr.
40. Lessing G. E. Laakoon.	50 kr.
41. Kovács Pál. Farsangi kalandok. Beszély.	20 kr.
42. Csokonai Vitéz M. Lilla.	30 kr.
43. Merimée Prosper. Carmen. Beszély.	20 kr.
44. Nagy Ignác. Tisztujítás. Vigjáték.	40 kr.
45. Murray E. C. Grenville. A francia politikai életből. Rajzok.	60 kr.
46. Fraknói Vilmos. II. Lajos és udvara. Történeti rajz	20 kr.
47. Sand György. Leoni Leó. Beszély.	50 kr.
48. Michelet Gyula. Lengyel- és Oroszország.	30 kr.
49. Flegler Sándor. Kölcsény Ferencz.	20 kr.
50. Gvadányi József. Egy falusi nótáriusnak budai utazása	40 kr.
51. Plouvier Ed. Beszélyek.	30 kr.
52. Feuillet Octav. Trécoeur Julia. Elbeszélés.	30 kr.
53. Kazinczy Ferencz. Magyarországi utak.	20 kr.
54. Tolstoj L. N. gróf. Családi boldogság. Beszély.	40 kr.
55. Kisfaludy Károly. Tihamér. Beszély.	30 kr.
56. Flegler Sándor. Szalay László és munkái.	50 kr.
57. Szigligeti Ede. Magyar színészek életrajzai.	40 kr.
58. Vasiliadis Sz. N. Galátea. Dráma.	20 kr.
59. Dayka Gábor költeményei.	20 kr.
60. Kazinczy Ferencz. Bácsmegyeinek gyötrelmei.	30 kr.
61. Gogol Miklós. Bulyba Tárász. Beszély.	30 kr.
62. Kisfaludy Károly. Irene. Szomorujáték 5 felvonásban.	30 kr.
63. Zsilinszky Mihály. Kupeczky János.	20 kr.
64. Körner Tiv. Zrínyi. Szomorujáték. Ford. Szemere Pál. Körner Zrínyijéről. Bírálat, írta Kölcsény Ferencz.	40 kr.
65. Csokonai Vitéz M. Odák. Két könyvben. (1794—1804.)	20 kr.
66. Andersen. Regék és mesék. Fordította Miliesz Béla.	30 kr.
67. Kisfaludy Károly vig beszélei.	40 kr.
68. Ouida. Egy pár kis faczipó. Beszély.	40 kr.
69. Theuriet. A Buzavirágék háza. Beszély.	30 kr.
70. Schiller. Mózes küldetése. Fordította Jurany Gusztáv.	20 kr.
71. Taine H. Az eszmény a művészetben.	30 kr.

OLCSÓ KÖNYVTÁR.

72. <i>Lessing</i> . Bölcs Náthán. Drámai költemény.	50 kr.
73. <i>Beulé</i> . Augusztus családja és kora.	30 kr.
74. <i>Lindau Pál</i> . Molière. Németből fordította Bánfi Zs.	30 kr.
75. <i>Feuillet Octáv</i> . Egy nő naplója. Regény.	40 kr.
76. <i>Macaulay</i> . Barère Bertrand. Ang. ford. Angyal D.	30 kr.
77. <i>Molière</i> . A bot-csinálta doktor. Vigjáték.	20 kr.
78. <i>Louis-Lande L.</i> Camaron.	20 kr.
79. <i>Bodenstedt Frigyes</i> . Shakespeare élete és művei.	30 kr.
80. <i>Merimée Prosper</i> . Colomba. Beszély.	40 kr.
81. <i>Berzsenyi Dániel</i> versei. Hatodik kiadás.	50 kr.
82. <i>Kisfaludy Károly</i> . Csalódások. Vigjáték 4 felvonásban.	20 kr.
83. <i>Arago és Vermond</i> . Az ördög naplója. Vigjáték.	20 kr.
84. <i>D'Haussonville</i> . Sand György. Francziából.	30 kr.
85. <i>Teleki László gróf</i> . Kegyenecz. Szomorujáték.	40 kr.
86. <i>Heyse Pál</i> . A grófi kastélyban. Beszély.	20 kr.
87. <i>Musset Alfréd</i> . Ne fogadj fel soha semmit. Vigjáték.	20 kr.
88. <i>Uchard Mario</i> . Jean csillaga. Beszély.	40 kr.
89. <i>Bulwer Edvard</i> . A jövő nemzedéke. Regény.	40 kr.
90. <i>Karr Alfonz</i> . A normandiai Penelope. Regény.	50 kr.
91. <i>Pulszky Ferencz</i> . Eszmék Magyarország története philosophiájához.	30 kr.
92. <i>Macaulay T. B.</i> A pápaság. Angolból ford. B. P.	20 kr.
93. <i>Mészáros Ignác</i> . Kartigám. Regény. Ötödik kiadás.	80 kr.
94. Amerikai nők. Rajzok és beszélyek. Ang. f. György A.	40 kr.
95. <i>Kölcsey Ferencz</i> versei. Ötödik kiadás.	60 kr.
96. <i>Žschokke Henrik</i> . A szegény viltshirei lelkész naplójából. Beszély.	20 kr.
97. <i>Kont Ignác</i> . Aristophanes.	30 kr.
98. <i>Cherbuliez Victor</i> . Apépi király. Elbeszélés.	30 kr.
99. <i>Hugó Károly</i> . Bankár és báró. Szomorujáték 3 felv.	20 kr.
100. <i>Szilágyi Sándor</i> . Történeti rajzok.	60 kr.
101. <i>Csengery Antal</i> . A magyar közoktatás és közművelődés némely főbb kérdéseiről.	50 kr.
102. <i>Vautier Gy.</i> A keresztanya. Beszély. Francziából ford. Márkus Miklós.	30 kr.
103. <i>Kisfaludy Károly</i> versei. VII. kiadás.	50 kr.
104. <i>Bérczy Károly</i> . A gyógyúlt seb. Beszély.	30 kr.
105. <i>Gaius Valerius Catullus</i> versei. Ford. Csengery János.	30 kr.
106. <i>Szigligeti Ede</i> . A trónkereső. Szomorujáték 5 felv.	30 kr.
107. <i>Theophrastus</i> jellemrajzai. A görög eredetiből ford. Hunfalvy János.	20 kr.

OLCSÓ KÖNYVTÁR.

108.	<i>Gyulai Pál</i> . Br. Eötvös József. Emlékbeszéd.	20 kr.
109.	<i>Lamartine</i> . Heloïse és Abelard. Fordította Erhardt.	20 kr.
110.	Olasz beszélyek. Irták <i>Barilli</i> , <i>Ghislanzoni</i> és <i>Sara</i> . Olaszból ford. Huszár I. és Mócs Zsigmond.	50 kr.
111.	<i>Augier Emil</i> . A Fourchamboult család. Szinmű.	40 kr.
112.	<i>Pálffy Albert</i> . A szebeni ház. Beszély.	20 kr.
113.	<i>Tennyson Alfred</i> . Arden Enoch. Angolból Jánosi G.	20 kr.
114.	<i>Turgenjev Iván</i> . Tavaszi hullámok. Regény. Oroszból fordította Timkó Iván.	40 kr.
115.	<i>Farina Salvatore</i> . Két szerelem. Regény. Olaszból ford. Nyitray József.	30 kr.
116.	<i>Goethe F. Hermann</i> és <i>Dorottya</i> . Ford. Hegedüs I.	20 kr.
117.	<i>Pálffy Albert</i> . Az ítélőmester leánya. Tört. beszély.	40 kr.
118.	<i>Macaulay T. B.</i> Nagy Frigyes. Angolból fordította Szentkirályi Móríc.	30 kr.
119.	<i>Theuriet</i> . Veronika asszony. Beszély. Francziából fordí- totta Ujkéri.	30 kr.
120.	<i>Puskin Sándor</i> . Anyégin Eugén. Regény versekben. Oroszból fordította Bérczy K. Második kiadás.	60 kr.
121.	<i>Beaumarchais</i> . A sevillai borbély. Vigjáték négy felvo- násban. Francziából fordította Paulay Ede	30 kr.
122.	<i>Szalay László</i> . Mirabeau.	40 kr.
123.	<i>Gaal József</i> . A peleskei nótárius. Bohózat három sza- kaszban négy felvonással. Negyedik kiadás.	40 kr.
124.	<i>Csokonai Vitéz Mihály</i> . Békaegérharcz. Irtá Homer. Altalöltöztetve a Blumauer módja szerent. (1791)	20 kr.
125.	<i>Kisfaludy Károly</i> . A kérők. Vigjáték három felvonásban.	30 kr.